

RUSZISZTIKA MA JEGYZETEK

Főszerkesztő:
SZVÁK GYULA

Alekszandr Kamenszkij

AZ OROSZ TÉRSÉG

**TERÜLET,
TERMÉSZETI ADOTTSÁGOK,
NÉPESSÉG, INFRASTRUKTÚRA**

Russica Pannonicana

А. Б. Каменский

*Историческое пространство русской истории:
Территория, природные условия, население, коммуникации*

Fordította:
KISBALI ANNA

Szerkesztő:
KISS ILONA

© Kamenszkij, Alekszandr, 2010

© Russica Pannonicana, 2010

Kézirat gyanánt

Tartalom

Előszó	7
1. Oroszország területe	11
1.1. Az orosz történeti földrajz alapfogalmai és terminológiája	12
1.2. Oroszország területének alakulása a VIII–XIII. században	15
1.3. A Moszkvai Állam területének kialakulása (XIV–XVII. század)	21
1.4. Az Orosz Birodalom területének kialakulása (XVIII–XX. század eleje)	25
1.5. A Szovjetunió területének alakulása (1917–1991)	32
1.6. A mai Oroszország területe	35
2. Oroszország történeti demográfiája: a lakosság kialakulása és összetétele	39
2.1. Lakosság és demográfiai folyamatok a forradalom előtti Oroszországban	39
2.2. Demográfiai folyamatok a Szovjetunióban	47
2.3. Demográfiai folyamatok a mai Oroszországban	55
3. A természeti-klimatikus tényező Oroszország történelmében	58
3.1. Oroszország természeti-klimatikus feltételei	64
4. Infrastruktúra	69
4.1. A Rusz közlekedése	69

4.2. XII–XIV. századi közlekedés	71
4.3. A Moszkvai Rusz közlekedésének és hírközlésének fejlődése	72
4.4. A közlekedés és hírközlés fejlődése a XVIII–XX. század eleji Orosz Birodalomban	75
4.5. A közlekedés és hírközlés fejlődése a Szovjetunióban és a mai Oroszországban	87

FÜGGELÉK

Részlet L. V. Milov: <i>A nagyorosz földműves és az orosz történelmi folyamat sajátosságai</i> c. könyvének bevezetőjéből (3–12., 19–25. o.)	94
---	----

MELLÉKLETEK	118
-------------	-----

Előszó

Az egyes országok és népek, régiók és területek történelmének tanulmányozása a múlt megismerésének egyik legősibb módja. Tulajdonképpen így született meg maga a történelemtudomány. Azonban, ha azt mondjuk, hogy Anglia, Németország, Spanyolország, Magyarország vagy bármely más ország történelme, általában nem egyazon, évszázadokon át fennálló állam történelmét értjük alatta, hanem több politikai szervezetét, amelyeknek földrajzi határai és lakosságának összetétele folyamatosan változott az idők során. Emiatt a különböző „történelmek” gyakran keresztezik egymást, átfedésbe kerülnek. Így például egyes európai térségek történelme egyszerre tartoznak Franciaország és Németország vagy Ausztria és Lengyelország történelméhez. Ugyanez a helyzet Oroszország történelmével. Oroszország történelméhez soroljuk általában már azt a legkorábbi szakaszt is, amikor orosz állam ilyen elnevezéssel még nem is létezett és az akkori önálló állam központja a mai Ukrajna területén helyezkedett el, de ugyanígy az úgynevezett Moszkvai Állam időszakát is, amikor a hatalom a térség északkeleti részén központosult és egyidejűleg több államszervezet is létezett, amely magának követelte az „Oroszország” elnevezést. De ugyanígy Oroszország történelméhez soroljuk az Orosz Birodalom korszakát, amikor a történelmi orosz

határok jelentős mértékben kiszélesedtek, majd a helyére lépő Szovjetunióé és a mai Orosz Föderációé is. Mondhatjuk tehát, hogy Oroszország történelme önálló tudományág és egyszersmind önálló kutatási terület is. Mindemellett az „Oroszország” kifejezés jelentéstartalmának időbeli változása bizonyos többletnehézséget jelent a kutatók számára és speciális ismeretek szükségesek [a fogalom megfelelő alkalmazásához].

Szemmel látható, hogy Oroszország határainak, területe nagyságának és lakossága összetételének változása az ország politikai történéseinek eredménye, de egyszersmind ezen történések legfőbb meghatározó tényezője is volt. Ráadásul Oroszország esetében különösen fontos az, hogy a történelmével foglalkozók tisztában legyenek a területének és lakosságának alakulásával, tekintve, hogy a világ egyik legnagyobb, sokféle népet és etnikumot magába foglaló országáról van szó.

Egy-egy ország területi és népességi változásaival a történettudomány számos segédtudománya, például a történeti földrajz vagy a történeti demográfia foglalkozik. A történeti földrajz a történelmi folyamatok térbeli alakulását konkretizálja, lehetővé teszi a meghatározó földrajzi tényezők időbeli változásainak leírását. A történeti demográfia pedig a lakosság számának és összetételének változásait követi soron. A legfontosabb vizsgálati szempont ebben az esetben a fenti változásokra ható faktorok elemzése. Ezek lehetnek mind társadalmi, mind társadalmi-politikai tényezők, mind pedig a lakosság kulturális hagyományaival összefüggő tényezők. Például szemmel látható, hogy a lakoságnak mind a lélekszáma, mind az összetételére hatással bírnak a nagyobb háborús konfliktusok, a lakosság élet-

körülményei, az orvostudomány fejlettségi szintje, a lakosság vallási megoszlása, más értékrendbeli tényezők és még sok minden más. Ez mind a történeti demográfia vizsgálgóási körébe tartozik.

A történeti demográfia sajátosságai összefüggésben vannak azzal a ténnyel, hogy nagyobb részben mennyiségi adatokra alapoz, amelyek azonban csupán viszonylag későn, a XIX. századra, a rendszeres statisztikai felmérések megjelenésével váltak megbízható forrássá. Az ezt megelőző időszakot illetően a történészek kénytelenek közvetett adatokat használni, amelyek alapján sokszor csak bonyolult számítások során lehet a kívánt információt megkapni.

A történeti földrajz pedig nem csupán a politikai határok változásával, az egyes, a történelem szempontjából elkülönülő területek és részegységek meghatározásával foglalkozik, hanem azoknak a földrajzi jellemzőinek, domborzati, éghajlati és egyéb jellemzőinek leírásával is. Gyakran merülnek fel az adott terület lakosságával – annak kialakulásával, letelepedésével, mozgásával kapcsolatos kérdések is, tehát a történeti földrajz és a történeti demográfia által vizsgált problémák sokszor átfedésben vannak. Az orosz történeti földrajz, ahogy más országok történeti földrajza is, egyik bonyolult kérdése az, hogy a mai térképeken beazonosítsuk azokat a földrajzi neveket, amelyeket a legkorábbi idősorozatokra vonatkozó forrásokban találunk. Példaképpen, a korai orosz történelem egyik legfontosabb eseményének általában a Dmitrij Donszkoj moszkvai fejedelem és Mamaj tatár kán seregei közt 1380-ban lezajlott kulikovói csatát tekintjük. Az, hogy a csata valóban lezajlott, nem kétséges, de hogy pon-

tosan hol, az vita tárgyát képezi a történészek körében. Ráadásul a fennmaradt Oroszország-térképek, még a XV–XVII. századiak is, túlnyomó többségben külföldi eredetűek. A mai értelemben vett térképészet megjelenése egészen a XVIII. századig váratott magára.

Jelen tankönyv célja az, hogy megismertesse a diákokkal az orosz történeti demográfia és történeti földrajz alapjaival, Oroszország főbb természeti adottságaival és az infrastruktúra fejlődésének alapvető jellegzetességeivel. Ezek azok az ismeretek, amelyek nélkül nem lehetséges az orosz politika-, társadalom- és kultúrtörténet beható tanulmányozása.

1. Oroszország területe

Oroszország mai területét számos nép együttélésének, különböző államalakulatok létrejöttének, háborúinak és eltűnésének hosszú és bonyolult folyamata alakította. Éppen ennek a folyamatnak során alakult ki fokozatosan maga az Oroszország megnevezés is, amely először a XV–XVI. század fordulóján bukkan fel a forrásokban és csupán a XVIII. században vált az ország hivatalos megnevezésévé és olyan földrajzi névvé, amely konkrétan meghatározott államterületet takar. Oroszország területének alakulása tehát szervesen kötődik az orosz államiság történelméhez. Meg kell jegyeznünk, hogy a XIX. századtól kezdve a földrajzi tényezőket, különösen az ország területének nagyságát számos történész az orosz történelem legfontosabb meghatározó tényezőjének tekinti. Így például létezik olyan álláspont, amely szerint a civil társadalom és a demokratikus intézményrendszer fejlődését is földrajzi tényezők akadályozták – egy Oroszország-méretű területet kizárólag autoriter rendszerek voltak képesek irányítani. Egyesek, így például a XIX–XX. század fordulójának kiváló orosz történésze, Vaszilij Oszipovics Kljucsevszkij (1841–1911) az orosz történelmet többévszázados kolonizációs folyamatnak tekintik, amely folyamat abból a magból indult ki, ahol az orosz államiság megszületett. Az elmélet támogatói között is szá-

mos különféle nézőpont létezik azzal kapcsolatban, hogy ennek a kolonizációs folyamatnak mi volt a mozgatórugója. Egyesek szerint a folyamatot maga az állam vitte előre, míg mások azon az állásponton vannak, hogy a természeti körülményekkel és a népesség növekedésével magyarázható az újabb területek meghódítása.

A modern történelemtudomány nem ritkán az expanzió szóval jelöli ezt a kolonizációs folyamatot. Létezik olyan álláspont, amely szerint a külső expanzió akadályozta az ország társadalmi fejlődését, hozzájárult a túlzottan erős állami hatalom kialakulásához és a népesség minden rétegének állami elnyomásához. Azonban találkozhatunk a fentiekkel ellentétes véleménnyel is. Így például Borisz Nyikolajevics Mironov (1942–) történész szerint „a területi expanzió nélkül Oroszország kicsi és elmaradott európai ország maradt volna”, hozzátéve ugyan, hogy „az expanzió lelassította az egységes orosz nemzet kialakulását”.

1.1. Az orosz történelmi földrajz alapfogalmai és terminológiája

Oroszország területéről beszélve, legyen szó akár a múltbeli, akár a mai Oroszországról, gyakran találkozunk olyan kifejezésekkel, mint a *régió* (*регион*), *föld* (*земля*), *határterület* (*край*), *terület* (*область*), amelyek közül csak az utolsó kettő használatos a mai Oroszországban közigazgatási egység megnevezéseként. Gyakran találkozunk olyan földrajzi nevekkkel, mint: Pszkovcsina, Szmolenscsina, Rjazanycsina, Orosz Észak, vagy

éppen Volga-menti, Uráli, Közép-feketeföldi vagy Északnyugati régió. A XVIII. századtól, azaz az orosz történettudomány legkorábbi időszakától kezdődően, nem ritkán képezi a vizsgálódások tárgyát önállóan egy-egy régió. A mai orosz történelemtudománynak különálló irányzata a regionalisztika vagy regionális történelemtudomány (*регионалистика, региональная история*), amely tulajdonképpen hasonló az egyetemes történelemtudományban ismert „regional history”-hez.

Oroszország történelmének legkorábbi időszakai-
ban az egyes régiók határait leggyakrabban egy-egy archeológiai kultúra kiterjedésének határai vagy pedig egy-egy nép letelepedése jelöli ki. A régióknak lehetnek továbbá természetes határai – folyók, hegyek is. De minél közelebb érünk a jelenkorhoz, annál kevésbé tekinthetők egyértelműnek ezek a régióhatárok és időnként egy-egy régió elnevezése több különböző méretű területet is takarhat. Így például beszélhetünk Szibériáról mint egységes régióról, de külön-külön a Távols-Kelet, Nyugat- vagy Kelet-Szibéria régiókról is, ráadásul még ez utóbbiak közül is mindegyik jelentősen meghaladja bármelyik, a központi régiókban fekvő terület méretét. Egyes történészek, abból kiindulva, hogy lehetetlen pontos meghatározást találni a régió fogalmára, az úgynevezett „elképzelt földrajz” tárgykörébe sorolják, tekintettel arra, hogy nem a kézzelfogható valóságban, hanem csak az emberek által elképzelt térképen léteznek. Ezért a regionális megközelítést nem ritkán illetik kritikával amiatt, hogy a régiót mint önálló egészt vizsgálja, figyelmen kívül hagyva az adott régió-
nak az ország központjával, illetve más régiókkal való kölcsönhatásait. Azonban érdemes hozzátenni, hogy

ha egy terület lakossága is éppen a régió fogalmához köti a saját önmeghatározását, akkor a történészeknek nincs joguk ezt figyelmen kívül hagyni. A regionális megközelítés mellett szól továbbá az is, hogy az egyes régiókra az egyes történelmi korszakokban különböző gazdasági, mezőgazdasági, politikai és kulturális hagyományok voltak jellemzőek, tekintettel Oroszország területének kiterjedt voltára, a különféle éghajlati zónákra, a lakosság etnikai összetételére, valamint arra, hogy az egyes régiók különböző időszakokban alkották részét az orosz államnak.

Oroszország történeti földrajzának tárgyalásakor gyakran találkozhatunk továbbá az Eurázsia kifejezéssel is, amely azonban nem csak mint földrajzi, hanem mint ideológiai-politológiai terminus is használatos, az úgynevezett eurázsianizmus kontextusában. Ez utóbbi az a politikai, kultúrtörténeti koncepció, amely Oroszország helyét, mint etnográfiai szempontból egyedülálló jelenségét, Európa és Ázsia között, épp középen jelöli ki, Oroszországot önálló civilizációs típusnak tekintve. Ezt a koncepciót alapul véve jött létre a múlt század húszas-harmincas éveiben az orosz emigráció képviselőinek körében az eurázsianizmus mint politikai-filozófiai irányzat. Az irányzat egyes képviselői (például N. Sz. Trubeckoj, P. N. Szavickij, G. V. Florovskij, P. P. Szuvcsinszkij) Oroszországot „Eurázsia” néven önálló kulturális-történelmi fejlődési típusnak nevezték, az ázsiai-türk kapcsolatra helyezve a hangsúlyt és ezzel szembeállítva Oroszországot „Európával”. Az eurázsianizmus koncepcióját, amely a huszadik század második felére gyakorlatilag feledésbe merült, sok szempontból új életre keltette L. N. Gumiljov

történész-etnográfus, akinek művei különösen népszerűvé és ismertté csak a Szovjetunió széthullása után váltak. Napjainkban Gumiljov gondolatait gyakran idézik mind publicisták, mind szociológusok és filozófusok saját orosz történelmi koncepcióik, elméleteik kidolgozása során. Azonban a hivatásos történészek többségének véleménye szerint ezek az elméletek jóformán minden tudományos alapot nélkülöznek. Ezzel együtt napjaink Oroszországában újra népszerűvé váltak az eurázsianizmus gondolatai, sőt, megjelent az úgynevezett *neo-eurázsianizmus* is, egy nacionalista színvonalú ideológiai alapokon nyugvó, szélsőjobboldalinak tekinthető irányzat.

1.2. Oroszország területének alakulása a VIII–XIII. században

Amíg az Orosz Föderáció területét ma, a XXI. század kezdetén pontosan meg tudjuk határozni és a határait, amelyet az Alkotmány és nemzetközi szerződések jelöltek ki, világosan látjuk a térképen, addig mindezt nem tudjuk ilyen könnyen megtenni az orosz történelem legkorábbi időszakainak esetében, hiszen már maga az ősi orosz állam vagy a Kijevi Rusz is felettébb nehezen körülírható fogalmak, hiszen ezeket a fogalmakat a történetírás alkotta meg, korabeli forrásokban nem rögzítették őket.

A VI–XII. század során Kelet-Európának azon a részén, amelyet az általánosan elfogadott álláspont szerint az orosz államiság keletkezési helyének tekintünk, intenzív migrációs folyamatok zajlottak le, különféle

szláv, türk, finnugor és egyéb törzsek telepedtek le, törzsszövetségek alakultak meg és bomlottak fel, számos államalakulat jött létre és hullott szét, amelyek közül legjelentősebb a Kijevi Rusz mellett a Kazár Kagánátus volt. A tulajdonképpeni Kijevi Rusz területének alakulásában a mai történettudomány három korszakot különít el.

Az első szakaszban (VI–VII. század) alakult ki a Közép-Dnyeszter-menti Kijevi, Csernyigovi és Perejaszlavli terület törzsszövetsége. A második szakaszban, amelyhez a Kijevi Rusz mint államalakulat keletkezését kötik, ebbe a fogalomba már beleértik a Felső-Dnyeper jobb partján, a Nyugat-Dvina az Ilmeny-tó és a Volhov folyó medencéiben szétszóródó törzsek: radimicsek, vjaticsek, krivicsek, ulicsanok, tivercek, polocsanok, dregovicsok területeit. Végül, a harmadik szakaszban (X–XII. század) a Kijevi Ruszhoz sorolják a keleti szláv törzsek összes területét a Ladoga-tótól a Fekete-tengerig és a Kárpátoktól a Közép-Volgaig. Egyes vélekedések szerint a Kijevi Rusz (a valamely mértékben a Rurik-ház fejedelmei alá tartozó terület) a XI. századra elérte a Tamany-félszigetet, a Donyec és Don folyók felső folyását, a Nyeman és Nyugat-Bug folyók közötti területekig húzódva.

A történeti forrásokban már ebben az időben megjelenik a *Rusz földje* (Русская земля) fogalom. Az utóbbi két évszázadban a történészek között vita tárgya, mit értettek e szókapcsolat alatt az orosz évkönyvek és más, ránk maradt szövegek szerzői. A historiográfiában mára az a vélemény alakult ki, hogy ez a fogalom nem annyira földrajzi, politikai és etnikai, mint inkább konfessionális jelentést hordoz. Más szóval, a Rusz földje

fogalom alatt az évkönyvírók a főként pravoszláv lakosság által lakott kiterjedt területet értették, amely alapjában véve egybeesett a Kijevi Rusz területével, s központja Kijev városa volt, de nem politikai centrum, nem egy állam fővárosa – mivel maga a modern értelemben vett államfogalom még nem létezett –, hanem inkább mint vallási központ.

Ami a Kazár Kaganátust illeti, ez a politikai képződmény az Alsó-Volga vidékén alakult ki még a VII. században. Különböző korokban különbözőképp írták le ezt a területet. Egyesek feltételezik, hogy Hazaria az Alsó-Volga jobb partján lévő területeket foglalta el, miközben birtokai északon a Volga-Káma átkelőhely mentén húzódtak, nyugaton az Észak-Don mentén, délen és dél-nyugaton a Kumo-Manics folyórendszer mentén. Más kutatók szerint a Kazár Kaganátushoz tartoztak Keleten a Volgán és az Ahtubán túli területek, valamint a Kaszpi-tenger melléke és a Kaukázus hegység alja. A Kazár Kaganátus nomád és félnomád népei türk származásúak. Vazallusi viszony fűzte a Kazár Kaganátushoz a szomszédos területek és népek jórészét, köztük a Volga-Kámai Bolgáriát, amely csak az után tett szert önállóságra, miután a kazárokat Szvjatoszlav fejedelem 965-ben szétverte.

A Volga-Kámai Bolgária területe eredetileg a Volga és Káma folyók közére korlátozódott. Birtokai keleten a Káma mentén a Belaja folyóig terjedtek. A lakosság zömét a bolgárok és a finnugor törzsek alkották. Valamivel később a Volga-Kámai Bolgária fennhatósága alá került a mordvin és baskír törzsek egy része is.

A XII. század közepétől, az ún. széttagoltság időszakától kezdve Oroszország leendő területén számos po-

litikai képződmény alakul ki – olyan önálló fejedelemségek, amelyek a következő századok során harcban álltak egymással, szétaprózódtak, egyesültek, eltűntek, majd újra megjelentek. A Rurik-leszármazottak egyes fejedelmi családjainak birtokait alkotó területek továbböröklődtek, részfejedelemségekre osztódtak: a kor dokumentumaiban különböző településtípusokként voltak feltüntetve (kisebb falvak és városok), amelyeknek lakosaira a birtokosok kiterjesztették hatalmukat. Ennek megfelelően a fejedelemségek határai ugyancsak feltételesek voltak, semmiféle hivatalos egyezmény és dokumentum nem rögzítette őket, ezért az orosz évkönyvekben – a kor fő történeti forrásaiban – nem fejedelemségekről, hanem földekről van szó. A historiográfia e korszakra vonatkozóan olyan fogalmakat használ, mint Észak-Kelet, Észak-Nyugat, Dél, Dél-Nyugat és Nyugat-Rusz. Az Északkeleti Ruszhoz sorolják főként a Vlagyimir-szuzdali vagy a Rosztov-szuzdali földet, amely a XII. században, a XIII. század elején az Oka-Kljazma folyóközre és a Moszkva folyó középső folyására terjedt ki. Határai dél-nyugaton túlnyúltak Volokolamszkon, északon a Beloje és a Lacs tavak környékét, keleten az Unzsa és a Volga folyó bal partjától az Alsó-Okáig terjedő vidéket foglalták magukba. 1212 után ezeken a földeken alakultak ki a Rosztovi, Vlagyimiri, Perejaszlavli, Jurjevi, Uglicsi, Jaroszlavli, Szuzdali, Sztarodubi Fejedelemségek. Észak-Nyugaton terült el a Novgorodi föld, amelynek részei az Ilmenytó, a Volhov, a Mszta, a Selony és a Mologa folyó, a Volga felső folyása, a Szeliger-tó, az Izsori és Karéliai föld, az Onyega-mellék, a Kola-félsziget nyugati partvidéke. Eredetileg Novgorod fennhatósága alá tartozott a

Pszkovi föld is, amely a XIV. századra önálló fejedelemséggé vált. A Murom-rjazanyi föld egyesítette a Moszkva folyó alsó folyása mentén lévő földeket Kolomnával. Kiemelkedett belőle a helyi mescser törzsről elnevezett Mescseri oldal, amely a középső Oka-vidéktől a Moksa és Cna folyói alsó folyásáig terjedt, valamint a szomszédos murom törzsek földje. A XII. század közepén a Murom-rjazanyi föld önálló Muromi és Rjazanyi Fejedelemségre bomlott. Nyugaton, a Dnyeper és a Nyugat-Dvina felső folyását elfoglalva terült el a Szmolenszki föld, a mai Ukrajna, Belorusszia és a Baltikum területén pedig kiemelkedett a Polocki, a Halics-volhíniai, a Kijevi, a Turov-pinszki, a Perejaszlavli föld, a Tmutarakanyi Fejedelemség és Litvánia. A XIII. században a Baltikumi földek egy része a Livóniai Lovagrend és Dánia fennhatósága alá került.

A Polocki föld a Nyugat-Dvina, a Berezina a Nye-man folyók és mellékfolyói mentén található területet foglalta magába. Már a XII. század elején kivált ebből a területből a Polocki, a Minszki és a Vityebszki Fejedelemség. A XIII. század közepén a nyugati és északnyugati földek Litvániához kerültek át.

A XII. században a Halics-Volhíniai Fejedelemséggé egyesülő volhíniai és halicsi földek nyugaton és délnyugaton terültek el. A Halicsi föld a Magyarországgal való természetes határt képező Kárpátok észak-keleti lejtőit foglalta el. A volhíniai földhöz tartozott a Nyugati-Bug felső és középső folyása mentén található terület és a Pripjaty folyó jobb oldali partvidéke.

A Kijevi föld a XII. század első felében alakult ki a Dnyeper mentén a Pripjaty, a Tyetyerev, az Irpeny, a Rosz folyók vonalán, és a Dnyeper bal partján a Prip-

jatytól a Trubezsig. A Pripjaty folyó középső folyásán és mellékfolyóin helyezkedett el a Turov-pinszki föld, amely egy ideig a Kijevi Fejedelemséghez tartozott, a XII. század végén pedig több önálló fejedelemséggé bomlott föl. A Kijevi föld része volt a Dnyeper bal parti mellékfolyóinál elterülő Perejaszlavli föld is. Ugyanitt volt található a Csernyigovi föld is. A legendás Tmurta-rakanyi Fejedelemség a Kubany folyó torkolatánál helyezkedett el, a Tamanyi-félszigeten. Ide tartozott a krími Krecsen-félsziget is.

A XIII. században a leendő orosz állam területének politikai földrajza jelentős változásokat szenvedett a mongol hódítások és a Mongol Birodalom kialakulása folytán, amely formálisan számos államalakulatot egyesített. Oroszország története szempontjából nagy jelentősége volt a Dzsucsi ulusznak, amely az orosz történeti forrásokban az *Arany Horda* nevet kapta. Ez eredetileg az Irtis folyótól az Urál hegységig terjedt. Batu hadjáratai után hozzácsatolták a Volga-Kámai Bolgáriát, a Krímet, a Poloveci földet, Nyugat-Szibériát, a Tamanyi-félszigetet és az Észak-Kaukázust. Ebben az időszakban az *Arany Horda* vazallusa lett a Déli- és Északkeleti Rusz körzeteinek többsége. Ezzel egyidejűleg a XIII. század közepétől fokozatosan terjeszkedett a Litván Nagyfejedelemség, amely eredetileg Zsematia és Aukstaitija egyesülésével jött létre. A XIV. század elején elnyelte a polocki, turov-pinszki, halics-volhíniai földeket, az évszázad végére pedig a kijevi, csernyigovi, perejaszlavli földeket és Halics egy részét. A XV. század első harmadában a Litván Fejedelemséghez került a Szmolenszki föld is. A Halicsi föld jelentős része már korábban Lengyelország fennhatósága alá került.

Az Észak-nyugati és az Észak-keleti föld politikai osztódása ebben az időszakban tovább folytatódott: a XIII. században jöttek létre a Moszkvai, a Galics-Dmitrovi, a Kosztromai, Tveri Fejedelemségek és társaik, amelyek névleg a Vlagyimiri Nagyfejedelemség fennhatósága alá tartoztak, amely viszont az Arany Horda vazallusa volt, és tőle kapta a fejedelmi rangot. Az Arany Horda fennhatósága alá került a Novgorodi föld, ahol a XV. századtól kialakult az öt részre osztottság, az ún. *pjatyina*: a Vodszkaja, a Selonszkaja, a Gyerevszkaja, Bezseckaja és az Obonyezsszkaja.

1.3. A Moszkvai Állam területének kialakulása (XIV–XVII. század)

A XIV. században indul növekedésnek a Moszkvai Fejedelemség, amely különböző módszerekkel és a többi orosz fejedelemségekkel vívott kegyetlen harcban fokozatosan magához csatolta a környező földeket és fokozatosan egy új ország központjává vált.

Már 1301-ben Moszkvához kerültek a Lopaszna, a Nara a Moszkva folyók menti és az Oka bal partján lévő birtokok, 1302-ben a perejaszlavl-zalesszkiji földek, 1303-ban a Szmolenszki föld Mozsajszki Részfejedelemsége. 1328-ban Moszkva vazallusa lett a Vlagyimiri Fejedelemség, majd függetlenségét 1364-ben végleg elveszítette. Ugyanakkor került Moszkvához a Dmitrov, Kosztroma és Sztarodub városait övező térség, valamint a Galicsi és Uglicsi Fejedelemség. 1389-ben hozzásatolták a Beloozerói Fejedelemséget, 1393-ban a Muromi és Taruszai Fejedelemséget. A XV. század első

negyedében a Novgoroddal szembenálló Moszkvának sikerült kiterjesztenie fennhatóságát Volokolamszk, Torzsok, Bezseckij Verh, Vologda városaira és a Dvinai földre¹.

A XV. század közepén az Északkeleti Rusz fejedelmei közötti testvérháborúk során a Moszkvai Fejedelemség egy időre elvesztette újonnan szerzett földterületeit, de a háború befejeztével a területi expanzió folyamata még jobban felerősödött: 1463-ban a Moszkvai Fejedelemséghez csatolták a Jaroszlavlai Fejedelemséget, 1478-ban pedig a Novgorodi földet. Végül, a XVI. század első felében a Moszkvai Nagyfejedelemség részévé vált a Pszkovi föld (1510) és a Rjazanyi föld (1521), valamint a csernyigovi-északi földek, Toropez, Nevel, Velizs, Szmolenszk és más városok. III. Iván (1462–1505) és III. Vaszilij (1505–1533) moszkvai fejedelemsége alatt a fennhatóságuk alá tartozó terület 6,5-szeresére, azaz 430 ezerről 2,8 millió négyzetkilométernyire növekedett.

Az agresszivitás, a területszerző törekvés a középkor minden országára jellemző, különösen a fiatal, újonnan keletkezett országokra. A XVI. század második felében azonban a Moszkvai Állam területi expanziójának jellege elvi változáson ment keresztül, ami közvetlenül az orosz államiság keletkezésével és eszmei kialakulásával függ össze. Míg az expanzió korábban főként a Rurikok más ágainak fennhatósága alatt maradt vagy korábban birtokukban lévő földekre terjedt ki – ezt a folyamatot

¹ Megjegyzendő, hogy a XIV. századra vonatkozóan a történések már konkrét, történeti forrásokban rögzített dátumokkal jelzik az egyes területek státusának változásait.

nevezi hagyományosan a historiográfia úgy, hogy „az orosz földek összegyűjtése Moszkva körül” – addig e mostani expanzió már az ekkorra már a Volga-vidékre és Szibériára szétesett, korábbi Arany Horda-területet is célba vette. Ezt a folyamatot néhány történész az Arany Horda földjeinek összegyűjtése névvel illeti, és innen eredezteti a Rusz impérium-típusú politikai képződménnyé válását.

1552-ben Moszkva leigázza a Kazányi Kánságot, hatalma alá kerülnek a kazanyi tatárok, marik, csuvasok, udmurtok. Kazany meghódítása Moszkva számára utat nyit a dél-uráli baskír földek felé, 1586-ban megalapítják Ufa várát, amely e terület orosz helyőrségévé vált. Ezzel megkezdődött a fokozatos, egészen az 1740-es évekig tartó kolonizáció: e terület és lakosságának leigázása. 1554–1556 folyamán hódítják meg az Asztraháni kánságot, moszkvai függésbe kerül a Nogaj Horda. A XVI. század 80-as éveitől megkezdődik Nyugat-Szibéria meghódítása, amelyet a Jermak vezette 1581–1585-ös kozák hadjárat és a Szibériai Kánság felszámolása után sikerült Moszkvához csatolni. Ez megnyitotta az utat a keleti előretöréshez, egészen a Csendes-óceán partvidékéig, az Amur folyó völgyébe és Kamcsatkára. Ilyen módon, a Moszkvai állam már ebben az időszakban jócskán túlterjeszkedett Kelet-Európa határain.

Kevésbé kedvező volt Moszkva számára a XVI–XVII. századra a nyugati határon kialakult helyzet, ahol a Livóniai háború, a svédekkel és lengyelekkel vívott háború, valamint a XVII. század elején bekövetkező Zavaros időszakban Oroszország hol elvesztette, hol újra visszaszerezte az észak-nyugati földeket és városokat.

A XVII. század közepén azonban újabb nagy területszerzésekre került sor: Ukrajna bal parti vidékének meghódítását (1654) megerősítette a Lengyelországgal és Törökországgal között szerződés. Ilyen módon a XVIII. század elejére Oroszország már óriási területtel és polietnikus, polikonfeszionális lakossággal rendelkezett.

A XIV–XVII. század folyamán fokozatosan kialakuló politikai képződményt maguk az itt élő lakosok nevezték *Moszkvai* vagy *Orosz* államnak, a külföldiek pedig *Moszkóviának*. Moszkvai államnak nevezték a XV–XVII. századi Oroszországot a XVIII–XX. század eleji történetesek is. A szovjet korszak historiográfiájában az *Orosz centralizált állam* fogalma vert gyökeret, míg magát a kialakulási folyamatot a szovjet történészek centralizációnak minősítették és pozitívan értékelték. IV. Rettegett Iván (1533–1584) uralkodása idején valóban véget vetettek az utolsó részfejedelemségeknek is, és az egész hatalom a moszkvai nagyfejedelem kezében koncentráldott, aki most először vette fel hivatalosan a cári² titulust. Ugyanakkor az újra a Rusz területéhez csatolt földek, legyen az az Arany Horda maradéka vagy Ukrajna területe, más-más politikai státust kaptak: nem mindig terjedt ki rájuk az orosz törvények hatálya és különböző volt közigazgatásuk is. Ezért az „Orosz centralizált állam” fogalma számos mai történész szerint pontatlan, ezért inkább a Moszkvai állam kifejezést használják.

² A *царь* szó etimológiája a *цесарь* szóval függ össze: így nevezték a Ruszban a római imperátorokat. Ez arra utal, hogy az orosz hatalom képviselői már a XVI. században tudatosan viszonyultak a fennhatóságuk alá tartozó politikai képződményhez.

Közigazgatási tekintetben a Moszkvai állam területének voltaképpen orosz része közigazgatási egységekre, (ún. *ujezd*) járásokra tagolódott, amelyeket a központból kinevezett helytartók irányítottak. Az újonnan csatolt területek irányítására Moszkvában külön intézmények létesültek, mint például a Szibériai prikáz, a Kisorosz prikáz, a Kazányi prikáz stb. A nemzetiségi körzetekben a legfontosabb politikai eszköz egyrészt a helyi politikai elit orosz elitbe való integrálása volt, másrészt pedig az egyes tradicionális hatalmi intézmények megőrzése. Ily módon a Moszkvai államhoz tartozó egyes területek státusa ebben a szakaszban még különböző volt, bár ezt nem mindig rögzítették törvényben.

1.4. Az Orosz Birodalom területének kialakulása (XVIII–XX. század eleje)

A XVII–XVIII. század fordulója vízvonalasztó mind az orosz történelem egészében, mind az ország területének kialakulása történetében. Az I. Péter cár, majd imperátor (uralkodásának ideje: 1682–1725) reformjai nyomán kialakuló új nagyhatalom – 1721-ben hivatalosan is deklarált Orosz Birodalom – aktívan bekapcsolódott a világpolitikába, amelynek fő tartalma ebben az időszakban az európai és ázsiai területek feletti ellenőrzésért és befolyási övezetekért folyó harc nyomán alakult ki. A XVIII. századra esik az orosz külpolitikai expanzió csúcspontja: ekkor kebelezi be a déli és nyugati földeket.

I. Péter első külpolitikai lépései során folytatta elődei déli előretörését az Oszmán Birodalommal való szem-

benállás keretében, az európai államok törökellenes Szent Ligája tagjaként. Oroszország már 1696-ban megerősítette pozícióit az Azovi-tenger vidékén a második azovi hadjárat eredményeként. Később azonban, az 1711-es pruti hadjárat kudarc folytán Oroszországnak vissza kellett adnia a megfelelő török területeket, és lerombolni az ott emelt védelmi erődítményeket. Az Azovi-tenger vidékét véglegesen csak a XVIII. század második felében, az orosz-török háború (1768–1774) során sikerült az Orosz Birodalomhoz csatolni.

Miután kudarcba fulladtak I. Péter azon tárgyalásai, melyeket 1697–1698 során Európába indított követjárásai idején a törökellenes szövetségesek hadműveleteinek aktivizálása érdekében folytatott, Oroszország alapvető külpolitikai orientációja déli irányról nyugati irányra váltott. A Svédország ellen folytatott 1700–1721-es sikeres északi háború eredményeként a birodalom részévé válik Livónia és Észtföld. Oroszország nagy kereskedelmi kikötőkhöz jut a Baltikumban: megszerzi Rigát és Revelt (Tallinn), valamint megerősíti pozícióit mint tengeri nagyhatalom a Néva-torkolatánál emelt Szentpétervár megépítésével, amely az ország új fővárosa lesz. A XVIII. század folyamán a svéd revanskísérletek kudarcba fulladnak, sőt, az 1743-as aboi béke értelmében Oroszország kibővítheti fennhatóságát a Baltikumban, azzal, hogy megszerzi Finnország egy részét a Kymi folyóig. I. Péter uralkodásának legvégén az 1722–1723-as perzsa hadjárat idején az orosz hadsereg meghódítja Észak-Azerbajdzsánt és Dagesztánt, amelyeket egyébként tíz évvel később, az e területek birtokba vételéhez szükséges források hiánya miatt kénytelenek visszaadni Perzsiának.

Oroszország nagyhatalmi státusának megerősítése szempontjából elsődleges jelentőségű az 1726-ban Ausztriával kötött szövetségi szerződés. Oroszország épp ettől kezdve integrálódik a nemzetközi kapcsolatok hálózatába, s ettől kezdve a nagyhatalmi erőviszonyok nagyban függenek attól, hogy Oroszország melyik európai koalícióhoz csatlakozik. Ez különösen erőteljesen megnyilvánult a hétéves háború idején (1755–1762), amikor az orosz csapatok megszállták Kelet-Poroszországot, a birodalom részévé nyilvánították, ám amikor III. Péter cár lépett trónra (1761. decembere), a terület újra visszakerült Poroszországhoz.

Az Orosz Birodalom legjelentősebb, területnöveléshez vezető külpolitikai sikereit II. Katalin cárnő (1762–1796) uralkodása idején érte el. Így, az orosz-török háború (1769–1774) során aratott győzelem eredményeként Törökországgal kötött kücsük-kajnardzsai béke Oroszországnak juttatta Kercs és Jenikale erődítményeit, továbbá Oroszország jogot szerzett arra, hogy hajói szabadon közlekedhessenek a Boszporusz és a Dardanellák szorosain keresztül. Törökország elismerte a Krími Kánság függetlenségét, ami lehetővé tette Oroszország számára, hogy kiterjessze rá fennhatóságát, s előbb elérje lojalitását, majd, 1783-ban, a Krímet és Kubanyt a birodalomhoz csatolja. Ezzel végleg megerősítette pozícióit a Fekete-tenger partjain.

Az 1780-as években Oroszországban új külpolitikai koncepciót dolgoznak ki, amely az ún. görög tervben fogalmazódott meg. Ennek értelmében Ausztriával szövetségben tervezték az Oszmán Birodalom teljes megsemmisítését, hogy a helyén létrehozzák a Görög Birodalmat, melynek fővárosa Konstantinápoly, trónját pe-

dig az orosz uralkodóház képviselője foglalja el. E tervet az 1787–1791-es orosz-török háborúban akarták megvalósítani, ám Ausztria kellő támogatása hiányában, valamint Poroszország és Franciaország ellenlépései miatt ez nem sikerült. A háború kimenetelét rögzítő 1791-es jászvásári béke elimerte, hogy Oroszország annektálja a Krímet, és a két birodalom közötti új határt a Dnyeszter mentén húzzák meg. Törökország továbbá lemondott Grúzia iránti igényéről, s ezzel elismerte a georgijevszki megállapodást, melyet az orosz kormány Kartlia és Kahetia cárjával, II. Heraklesszel kötött 1783-ban. Ennek értelmében a Kartlino-Kahetini Cárság Oroszország protektorátusa alá került, garantálva sértetlenségét és területi integritását.

Oroszország már a XVII. század végétől egyre inkább beleavatkozott a Lengyel-litván unió (Rzeczpospolita) belügyeibe, hogy saját képviselőit ültethesse a lengyel trónra. Mivel az orosz politikusok abban voltak érdekeltek, hogy az Oroszország és Nyugat-Európa közötti pufferzónának tekintett Lengyelországban fennmaradjon a fennálló, az ország gyengeségét garantáló rend, igyekeztek megoldani az ún. lengyel disszidensek problémáját (így nevezték Lengyelországban azokat a jogfosztott, többek között pravoszláv személyeket, akik nem voltak tagjai a katolikus egyháznak). Az orosz politikai következetlenség ahhoz vezetett, hogy Lengyelország ezt saját maga számára játszotta ki az Oroszország, Ausztria és Poroszország közötti ellentétek megoldásában. Lengyelország három felosztása során (1772-ben, 1792-ben és 1795-ben), ami a lengyel államiság végét jelentette, Oroszországhoz csatolták előbb Litvániát, Dél-Lettországot, valamint Belorusszia

92 ezer négyzetkilométeres területét, majd pedig Kelet-Beloruszsiát és Ukrajna 250 ezer négyzetkilométeres jobb parti területét, végül pedig a Nyugat-Volhíniát magába foglaló 120 ezer négyzetkilométeres ukrán területet, Nyugat-Beloruszsiát, Litvánia maradék részét és Kurlandiát (Nyugat-Lettország).

A XVIII. században Oroszország megkezdte a mai Kazahsztán területére való benyomulást is: már 1731-ben orosz alattvalókká váltak az Ifjabb jüz kazahjai, 1785-ben pedig megszüntették területükön a káni hatalmat. A következő évszázadban tovább folytatódott a kazah sztyeppéken való előrenyomulás, és az orosz közigazgatási rendszer fokozatos kiterjesztése.

Az Orosz Birodalom a XIX. század első negyedében sikeresen folytatta a területi expanziót. 1801-ben végleg az Orosz Birodalom részévé vált a Kartlino-Kahetini Cárság, ahol teljesen felszámolták a helyi cári dinasztia hatalmát. 1803–1811 között a mai Grúzia további részei is – Mingrelia, Imeretia és Guria – előbb orosz vazallusi függőségbe kerültek, majd pedig teljesen hozzátartozták Oroszországhoz. 1810-ben az orosz csapatok elfoglalták Szuhumot, s ezzel Abháziát is bekebelezték. Előtte, 1796-ban az orosz perzsa háború idején elfoglalták az egész Kaszpi-partvidéket, Baku, Semaha, Gjandza városait. I. Pál cár trónralépése (1796) után ebből a régióból kivonták a csapatokat, de az 1804-ben kitört orosz-perzsa háború idején az orosz hadsereg ismét megszállta ezt a területet. 1813-ban, a gulisztáni béke alapján Oroszország fennhatósága alá került a Bakui, a Gjandzai, a Kubinyi és a Derbenti Kánság. Ugyanezekben az években Oroszország Törökországgal és Svédországgal háborúzott, ennek eredményeként sikerült a

birodalomhoz csatolni Besszarábiát (1812) és Finnországot (1809). Végül, az 1812–1813-as Franciaországgal vívott háborúban aratott győzelem eeredményeként az Orosz Birodalom része lett Lengyelország egész területe, Lengyel Királyság néven.

1816-tól kezdve csaknem fél évszázadon át folyt az ún. kaukázusi háború, amelynek során Oroszország végleg hatalma alá vonta az Észak-Kaukázust és a Kaukázuson túli területet (1864). A XIX. század második felében folytat hódító hadjáratot az orosz hadsereg Közép-Ázsiába. 1864-ben az orosz csapatok beveszik Taszentet, 1868-ban Szamarkandot, 1873-ban Hívát. Folytatódott az orosz előrenyomulás a Távol-Keleten: 1858–1860 folyamán az orosz fennhatóságot formálisan bevezették az Amur bal partján és az Usszuri-vidéken egészen Vlagyivosztkig. Később azonban, az 1904–1905-ös orosz–japán háborúban elszenvedett vereség folytán Oroszország elvesztette a Szahalin-sziget déli részét.

1708–1709 folyamán, I. Péter úgynevezett első kormányzósági reformja során teljesen megváltozott az ország közigazgatási-területi felosztása. Az alapvető közigazgatási egység a provinciákra osztott kormányzóság lett, a provinciákat pedig járások alkották. Eredetileg alig egy tucatnyi kormányzóság volt, de II. Katalin 1775-ben végrehajtotta a második kormányzósági reformot: a provinciákat felszámolták, a korábbi kormányzóságok számát 46-ra növelték, miközben két-három kormányzóságot egy főkormányzósággá (helyhatósággá) egyesítettek. Ezt követően a kormányzóságok száma egészen 1917-ig folyton változott, de mindig 50 körül ingadozott.

Az Orosz Birodalom területének növekedésével

egyre inkább kiéleződött a perifériák irányításának problémája, miközben a központi hatalom politikája az egyes régiók sajátosságai, társadalmi-gazdasági fejlődésük és politikai tradícióik függvényében változott. Livónia és Észtföld XVIII. század eleji Oroszországhoz csatolásakor ott megőrizték a helyi közigazgatás bizonyos intézményeit, és az orosz kormány garantálta a rendek svéd király biztosította privilégiumait. Később azonban a központi hatalom e privilégiumokat igyekezett megnyirbálni, s egészében, legalábbis II. Katalintól kezdve, a központ politikája a közigazgatás egységesítésére irányult a birodalom egész területén. Így például a Lengyelország felosztása folytán anektált ukrán és belorusz területekre azonnal kiterjesztették az orosz törvények hatályát. Ukrajnában a hetman uralmát még korábban, 1764-ben megszüntették, Ukrajna a birodalom egyik kormányzósága lett. A birodalom egész területén azonban a központi hatalom nem tudta egységesíteni a közigazgatási rendszert, később egyes, régóta a birodalomhoz tartozó területek (pl. a doni seregek területe) és újonnan anektált részek (Lengyel Királyság, avagy Kongresszusi Lengyelország, Finn Nagyhercegség) különleges közigazgatási és jogi státuszt kaptak.

Az orosz állam területi átalakulásának több mint ezeréves folyamata tehát a forradalom előtti időszakban egy pillanatra sem szünetelt, s 1917-re a világ legnagyobb kontinentális hatalma lett, amely különböző kultúrával, vallással, gazdasági és politikai tradíciókkal rendelkező népcsoportok által lakott területeket foglalt magába. Az Orosz Birodalom területe ekkor 22 millió 430 ezer négyzetkilométer volt, miközben az ország európai része – beleszámítva Észak-Kaukázust és az

Azovi-tengert, 5 millió 515 ezer négyzetkilométert (24,6%-ot) tett ki, az ázsiai rész pedig – beleszámítva az Aral-tó és a Kaszpi-tenger területét, 16 millió 915 ezer négyzetkilométert.

1.5. A Szovjetunió területének alakulása (1917–1991)

Az 1917-es forradalmi események az Orosz Birodalmat az I. világháború tetőpontján érték, amikor az ország területének egy részét a német hadsereg tartotta megszállva. A februári forradalom után hatalomra került Ideiglenes Kormány folytatta a háborút, de az orosz seregek 1917. nyarán megkísérelt támadása kudarcot vallott, a német csapatok ellentámadásba mentek át, ez további területek elvesztéséhez vezetett. Az ugyan-ezen év októberében Petrográdon a hatalmat megragadó bolsevikok egyik első lépése az volt, hogy kiadták a Dekrétumot a békéről, amelyben kinyilvánították, hogy Oroszország kiszáll a rendkívül népszerűtlenné vált háborúból. 1918. márciusában a szovjet kormány aláírta a breszt-litovszki békeszerződést Németországgal, amelynek értelmében Oroszország jelentős területeket vesztett, köztük Lengyelországot, Litvániát, Belorussia és Lettország egy részét. Az orosz csapatokat ki kellett vonni Lettországból és Észtországból, helyükre a német csapatok vonultak be. Németország jogot formált a Rigai öbölre, a Moonsund-szigetekre, miközben az orosz hadseregnek el kellett hagynia Ukrajnát, a Finn Nagyhercegséget, az Aland-szigeteket, valamint Ardagan, Karsz és Batum körzetét, amelyek Törökor-

szág fennhatósága alá kerültek. E békeszerződés értelmében Oroszország közel 1 millió négyzetkilométernyi területet veszített.

Az 1918. novemberi németországi forradalom és az I. világháború befejezése után a szovjet kormány érvénytelenítette a breszt-litovszki békeszerződést, ekkor azonban Oroszországban megkezdődött a polgárháború (1918–1920), amelynek nyomán az egykori Orosz Birodalom helyén számos, függetlenségét kikiáltó politikai képződmény keletkezett. Végeredményben ekkor vált függetlenné Oroszországtól Lengyelország, Finnország, Lettország, Litvánia, Észtország, Besszarábia pedig Románia része lett. A többi területen, miután elfoglalta a Vörös Hadsereg, kikiáltották a szovjethatalmat, s az 1922 decemberében megalapított s az Orosz Birodalom de facto örökösévé váló Szovjetunió részévé tették. A Szovjetunió határait számos kétoldalú és nemzetközi szerződésben rögzítették, Moszkva azonban, amely 1918-tól újra az ország fővárosa lett, revansista terveket fontolgatott, az ország biztonságával érvelve.

1939 augusztusában a Szovjetunió és Németország kormánya aláírta a megnemtámadási szerződést (az ún. Molotov-Ribbentrop-paktumot), amelynek titkos záradékai az európai érdekövezetek két ország közötti felosztását tartalmazzák. E megegyezéseknek megfelelően a Szovjetunió – miután Németország 1939 szeptemberében kirobbantotta a II. világháborút – elfoglalta az addig a Lengyel államhoz tartozó Nyugat-Ukrajnát és Nyugat-Beloruszsiát, s a megfelelő szovjet tagköz-társasághoz csatolta. 1940-ben a szovjet csapatok bevonultak Lettországba, Litvániába és Észtországba, amelyek elvesztették függetlenségüket, s ugyancsak

szovjet tagköztársasággá váltak. Ugyanebben az évben, a Romániához intézett ultimátumot követően, a Szovjetunióhoz csatolták Besszarábiát és Észak-Bukovinát, amely területeken a Szovjetunió részeként, megalakult a Moldovai Köztársaság.

Valamivel előbb, még 1939-ben a Szovjetunió területi igényt jelentett be Finnországgal szemben, aminek következtében kitört a szovjet-finn háború. Az 1940 márciusában kötött békeszerződés alapján a Szovjetunióhoz került a Karéliai-földszoros, Viborg és Szortoval városa, valamint a Finn-öböl számos szigete, a Ribacsij- és a Középső-félszigetek egy része. A Hanko-félsziget egy részét 30 évre bérbeadták a Szovjetunió-nak, ahol szovjet haditengerészeti támaszpontot hoztak létre.

A II. világháború következtében, illetve az antihitlerista koalíció résztvevői által 1945-ben Jaltában elért megállapodások alapján a Szovjetunió-nak sikerült megőriznie az összes területet, amelyet 1939–1940 folyamán anektált, továbbá újra ellenőrzése alá vonta a Szahalin-sziget déli részét és a Kuril-szigeteket. A Szovjetunió része lett Nyugat-Poroszország: így jött létre a Kalinyingrádi terület az Oroszországi Szovjet Szövetségi Szocialista Köztársaságon belül. A Szovjetunió ezen határok között maradt fenn egészen 1991 decemberében bekövetkezett fölbomlásáig. Összterülete 22 millió 402,2 négyzetkilométer volt.

A Szovjetunió formálisan föderatív államnak számított, a szovjet szocialista köztársaságok alkották, melyek száma a Szovjetunió felbomlásakor 15 volt. A tagköztársaságok területük méretétől függően járáásokra, területekre, autonóm területekre és vidékekre, vala-

mint autonóm köztársaságokra oszlottak. Minden tagköztársaságnak külön alkotmánya volt, külön végrehajtó szervei (Minisztertanács) és törvényhozó testülete (Legfelsőbb Tanács). Lényege szerint azonban a Szovjetunió unitárius állam volt, kemény centralizált hatalmi rendszerrel. A politikai tipológia szempontjából ma a kutatók többsége impérium típusú képződménynek tekinti a Szovjetuniót, s ennek megfelelően felbomlásának történetét az ún. „új impériumok története” keretei között tárgyalják.

1.6. A mai Oroszország területe

1985-től kezdődően, amikor a szovjet vezetés bejelentette a peresztrojka elindítását, a tagköztársaságok többségében erőteljes nemzeti mozgalmak alakultak ki, amelyek célja a szuverenitás megszerzése, sőt a Szovjetunióból való kilépés volt. Nem vezetett sikerre az új szövetségi szerződés kidolgozása és aláírása, így 1991 decemberében Oroszország, Ukrajna és Belorusszia aláírták az ún. Belovezsszki-szerződést, amely kimondta a Szovjetunió felbomlását 15 független köztársaságra a volt szovjet tagállamok határain belül. Ez utóbbi feltétel a polgárháború elkerülését volt hivatott szavatolni. Ekkorra azonban a Szovjetunió területén már több, területi igényből fakadó konfliktus robbant ki (pl. örmény-azeri konfliktus), nemzetiségi ellentétek feszültek az egyes köztársaságokon belül, amelyek következtében egyoldalúan deklarálták az olyan politikai képződmények létrejöttét, mint a Dnyeszter menti Köztársaság, Dél-Oszétia, Abházia, Hegyi-Karabah.

A mai Oroszországi Föderáció a korábbi Oroszországi Szovjet Föderatív Szocialista Köztársaság határai között jött létre, amely mind területileg, mind a lakosság lélekszámát tekintve, a Szovjetunió legnagyobb köztársasága volt.

Oroszország Kelet-Európában és Ázsia északi részén terül el, az eurázsiai kontinens közel egyharmadát foglalja el. Európai része (területének közel 23%-a) az Urál hegységtől nyugatra eső területeket foglalja magába (virtuális határát az Urál és két finn folyó, a Kokemäenjoki, avagy Kuma és a Manytš vonalán helyezik el). Oroszország ázsiai része – más néven Szibéria – területének 76 százalékát teszi ki, az Uráltól keletre terül el.

Oroszország legészakibb pontja a Ferenc József-földön lévő Fligeli-fok, a legkeletibb pont pedig a Ratman sziget a Behring-öbölben. A legészakibb és legkeletibb szárazföldi pontok: a Cseljuszkin-fok a Tajmir-félszigeten és a Gyezsnyov-fok Csukcsföldön. E négy szélső pont képezi egyidejűleg Eurázsia legszélsőbb pontjait is. Oroszország legdélibb pontja a Bazardüzü hegytől dél-nyugatra, Dagesztán és Azerbajdzsán határán található, legnyugatibb pontja pedig a Balti-tengeri Gdanski-öböl Balti-félszigetén, a Kalinyingrádi területen van. Mivel azonban a Kalinyingrádi terület enklávé, Oroszország alapterülete keletebbre kezdődik, Oroszország és Észtország határán, a Pededze folyó partján. Oroszország területeinek határa észak-dél irányban meghaladja a 4000 km-t, kelet-nyugat irányban pedig közel 10 000 km. Határainak teljes hossza 60 933 km, ebből 38 808 tengeri határ: északon és keleten tenger határolja, délen és nyugaton főként szárazföld. Az

Oroszországi Föderáció a következő országokkal határos: Kazahsztán, Kína, Mongólia, Ukrajna, Finnország, Belarusz, Grúzia, Észtország, Azerbajdzsán, Lettország, Litvánia, Lengyelország, Norvégia és Észak-Korea.

Az Oroszországi Föderáció a világ legnagyobb állama. Összterülete 17 075 400 négyzetkilométer, azaz a Föld szárazföldi területének 11,46 százaléka (1/9-e), a Föld lakott területének 12,65 százaléka (1/8-a). Oroszországban van a világ legmélyebb tava, a Bajkál, legmagasabb hegycúcsa, az Elbrusz, leghosszabb folyója, a Volga (3500 km). Itt található Európa legnagyobb tava (Ladoga), valamint az északi félteke hidegpólusa (Ojmjakon).

Az Oroszországi Föderációt alkotó szubjektumok, azaz területi képződmények többsége ugyanazon a határon belül van, mint a korábbi szocialista föderáció idején, csak néhány régió státusza változott. 2007-ben az Oroszországi Föderációt 86 szubjektum alkotta: 21 köztársaság, 7 vidék, 48 terület, 7 autonóm körzet és 1 autonóm terület. Moszkva és Szentpétervár föderális státuszú városok, azaz az Oroszországi Föderáció önálló jogalanyai. 2000-ben az OF területét 7 föderatív körzetre osztották: Központi, Északnyugati, Volga-menti, Déli, Uráli, Szibériai és Távol-keleti.

Az Oroszországi Föderáció köztársaságai nemzetiségi kritérium alapján alakultak ki (önálló jogalanyisággal rendelkeznek a tatárok, néhány kaukázusi és finnugor nép, Szibéria őslakosai, stb.). Terület szerint a legnagyobb szubjektumok Szibériában található (a legnagyobb területű Jakutföld, a Szaha Köztársaság). Terüle-

tileg legkisebb jogalany, a főváros, Moszkva, népsűrűség tekintetében azonban épp Moszkva és a Moszkvai terület áll az élen, őt követi a Krasznodári vidék.

Az Oroszországi Föderáció fennállásának eddigi periódusában (1991–2009) Észak-Kaukázus számos régiójában (főként Csecsenföldön) alakultak ki szeparatista mozgalmak, ezek következményeként tört ki az első és a második csecsen háború.

2. Oroszország történeti demográfiája: a lakosság kialakulása és összetétele

2.1 Lakosság és demográfiai folyamatok a forradalom előtti Oroszországban

A múltbeli demográfiai folyamatok, tehát a lakosság lélekszámának változásai, a születés és halálozás aránya, a nemi-életkori, házassági és családszerkezeti változások a történeti demográfia vizsgálati tárgyát alkotják, amely, mint speciális történeti diszciplína, egyidejűleg a demográfia tudományának része. Az általa tárgyalt összes tényezőt az ország társadalmi és gazdasági fejlődése alapozza meg, ismerete lehetővé teszi az ország történetéhez tarozó számos jelenség jobb megértését.

A mai Oroszországban rendszeresen végzett népszámlálások többé-kevésbé pontos információt adnak lélekszámáról, nemi és korosztályi összetételéről, a reprodukció tendenciáiról, a népsűrűségről stb., ami lehetővé teszi e folyamatok prognosztizálását. Az ilyen típusú népszámlálás azonban viszonylag nemrég jelent meg, ráadásul eleinte kifejezetten csak adószedési céllal végezték, s az első népszámlálások („létszámrevíziók”) nem érintették az összes lakossági kategóriát. Az első, mai értelemben vett népszámlálás Oroszországban csak 1897-ben zajlott le. Míg az állampolgársági adatokat – születés, halálozás, házasságkötés, válás – ma külön szakigazgatási szervek regisztrálják, anyaköny-

veket Oroszországban ugyancsak csupán a XVIII. század második felétől vezetnek: az egyházi szertartások – keresztelezés, esketés, temetés – adatait rögzítették. Ezért a középkori Oroszország lakosságáról, lélekszámáról, települések szerinti megoszlásáról és etnikai összetételéről csak hozzávetőleges információk vannak. Vita folyik történész-körökben a XII–XIII. századi Kijev lélekszámáról: 30 és 120 ezer közötti adatokat emlegetnek. P. Tolocsko mai ukrán történész szerint Kijevnek kb. 50 ezres lakossága volt, Novgorodnak kb. 30 ezer. Összehasonlításként érdemes megjegyezni, hogy a XIV. századi London kb. 35 ezres lakossággal rendelkezett. A legnagyobb átkelőhelyen létesített ellenőrző pont, ahol a Volhovszki medencéből a Dnyeper-medencébe lehetett átjutni útban a varégoktól a görögök felé – a Szmolenszk alatti Gnyezdovo – mindössze alig ezer lakossal rendelkezett.

A XII. században és a XIII. század első felében a legnagyobb népsűrűség Kijev, Perejaszlavl, Észak-Csernyigov, Halics-Volhínia, Polock, Szmolenszk, Rosztov-Szuzdal és Novgorod földjét jellemezte. Ugyanakkor a Dnyeper és a Don bal partján, a Dnyeper, Berezina és a Pripjaty folyók között, a Murom-rjazanyi és Csernyigovi földek között, Vlagyimir-Szuzdal földje Volgán túli területein alacsony népsűrűség volt megfigyelhető. Ugyanebben az időszakban történhetett azonban az is, hogy a Dnyeper-menti és dél-orosz területekről a lakosság észak-kelet és nyugat felé vándorolt, ami a mezőgazdaság fejlődési sajátosságaival, valamint a lakosság azon törekvésével függött össze, hogy minél távolabbra kerüljenek a besenyők és polovecek portyáinak kitétt helyektől.

A XIII. század közepi mongol hódítás következtében erősen lecsökkent a lakosság száma: ezrével pusztultak el, sokan elmenekültek biztonságosabb helyekre, fogásba estek, sokakat Keletre eladtak rabszolgának. Számos várost felégették, s nem is építettek újjá. Az ország gazdaságának helyreálltával azonban fokozatosan visszaállt a lakosság száma is. Becslések szerint a XV. század végére, amikor a Moszkvai Rusz felszabadult a mongol elnyomás alól, lakossága kb. 3 millió volt. Az orosz állam fejlődése, területének bővülése magával vonta a lakosság igen gyors növekedését is. A XVI. század közepére már 6–7 millió lehetett, ugyanennek a századnak a végére pedig elérte a 8–9 milliót. Újabb száz év alatt az ország lélekszáma megkétszereződött. A lakosság túlnyomó része azonban az ország közepén koncentráldott, a népsűrűség továbbra is rendkívül alacsony volt. A XVIII. század elején például mindössze 3,6 fő esett egy négyzet versztára. Nagyon ritkán lakottak voltak továbbra is Szibéria és a Volga-vidék nagy kiterjedésű térségei. A hatalmas területű Szibéria lakossága a XVII. század végén a becslések szerint csupán kb. 300 ezer fő volt. E gigantikus területeket Oroszország részeként megtartani csak gazdasági, kulturális és politikai birtokbavétel, azaz kolonizáció révén volt lehetséges.

Mint említettük, a kolonizáció fogalma lényeges szerepet játszik Oroszország historiográfiájában. Az egyik legnagyobb orosz történész, Sz. M. Szolovjov vezette be a történettudományba még a XIX. század közepén, az ország fejlődésének fontos tényezőjének tartva, majd V. O. Kljucsevszkij fejlesztette tovább. Nyomukban számos történész kezelte Oroszország történetét a kolonizációk történeteként, s hozta összefüggésbe ezzel po-

litikai berendezkedésének sajátosságait. Abban azonban megoszlanak a történeti vélemények, ki játszotta a fő szerepet a kolonizáció folyamatában: a nép, hogy új, szabad földterületekhez jusson, maga az állam, hogy újabb területekre terjeszthesse ki hatalmát, vagy pedig az egyház, amely e folyamatban főként kolostorok építőjeként vett részt. A legvalószínűbb az, hogy a különböző időszakokban e három történelmi faktor szerepe különbözőképpen oszlott meg. Először az újabb földek birtokbavétele zajlott le, mindenekelőtt a lakosság vándorlása folytán, azután ehhez a folyamathoz aktívan csatlakozott az egyház: a még lakatlan területeken új kolostorok jelentek meg, ahol veszély esetén menedéket lehetett találni, környezete pedig elősegítette a mezőgazdasági települések létrejöttét. Ahogy az ország határai tágultak, úgy vált, kb. a XVI. századtól, az újabb területek megszerzése az állami politika egyik fő céljává, a XVIII. században pedig, az állam felvirágzását a lakosság számával közvetlenül összekapcsoló, akkoriban terjedő populacionizmus teóriájával felfegyverezett hatalom tudatos kolonizációs politikát kezd folytatni az ország ritkán lakott területein. Ennek egyik eszköze volt, hogy külföldi telepéseket hívtak az országba. Az ilyen irányú intézkedések a XIX. század végére jártak eredménnyel: az egy négyzetversztára jutó átlagos lakosságszám már 20,5 fő volt, miközben a népsűrűség elsősorban az újratelepített dél-orosz ország részén emelkedett. Északon Nagy Péter kora óta a lakosság háromszorosára nőtt, a középső részen fekvő kormányzóságokban pedig másfélszeresére. Néhány kutató, például a mai orosz történész, L. V. Milov szerint a kolonizáció szorosan összefügg a mezőgazdaság extenzív

jellegével is, amit viszont a természeti-klimatikus viszonyok határoznak meg: a kimerült föld helyett új területeket kellett birtokba venni.

Oroszország területének növekedésével arányosan, már a XVI–XVII. században egyre inkább polietnikus állammá vált. Oroszok, illetve ukránok és beloruszok mellett Oroszország európai felének északi részén karélok, szaamok és komik éltek, a Volga-vidéken és az Urálban tatárok, csuvasok, marik, udmurtok, mordvinok, baskírok, délen kumikok, nogájok, kabardinok, Kelet-Szibériában burjátok, jakutok, evenek, nyenyecsek, csukcsok, korjások, kamcsadálok, jukagirok, Nyugat- és Dél-Szibériában pedig nyenyecsek, manysik, hantik, ketek, szibériai tatárok és mások. A XVIII. században Oroszország lakói között megjelentek a lettek, észtek, németek, litvánok, zsidók, lengyelek, krími tatárok, grúzok, kazahok és mások. Az első lakosságszám revízió során 1719-ben 15 millió 738 lakost írtak össze. A második revízió idejére (1747) a lakosság kb. 16 százalékkal növekedett, és 18 millió 290 ezret tett ki, az 1763-ban végzett harmadik revízió idején pedig 21 millió 175 ezret. Az ezt követő években az impérium területének erőteljes bővülése gyors lakosságnövekedést eredményezett: a XVIII. század végére 41 millió 175 ezer fő lett. A lakosságszám természetes növekedése ekkoriban magasabb volt, mint bárhol Európában: ez az érték elérte az 5,5 százalékot, még az újonnan meghódított területek beszámítása nélkül is.

Az államhatárok bővülése, új népcsoportok megjelenése megváltoztatta a lakosság összetételét. Míg az első revízió idején az oroszok (nagyoroszok) aránya kb. 68 százalék, addig a XVIII. század végére ez az arány 48

százalékra csökken. Az oroszok azonban a legnépesebb csoport maradt, mivel a második legnagyobb népesség, az ukrán csak 19,8 százalékot tett ki, a harmadik – a belorusz – pedig 8,2 százalékot. A többi nép közül csak a lengyelek több mint 2,5 millióan voltak, a többiek létszáma azonban nem érte el az 1 milliót. Bár a XIX. században számos újabb népcsoport jelent meg, köztük a nagy születésszámmal jellemezhető kaukázusi és közép-ázsiai népek, ami még inkább csökkentette az oroszok arányát, konfesszionális tekintetben Oroszország a XIX. század végén is, továbbra is alapvetően pravoszláv ország volt. A pravoszláv nagyoroszok, beleértve a kb. 15 milliónyi óhitű lakost, az ukránokkal és belorusszokkal együtt a lakosság 71 százalékát alkották.

A XIX. században Oroszország lakossága ugyancsak gyors ütemben nőtt, s nem csak az újonnan megszerzett területek révén, hanem az orvosi ellátás színvonalának emelkedése és az életfeltételek javulása eredményeként is (különösen a jobbágyrendszer eltörlése után), ami a halálozás csökkenéséhez és az élettartam növekedéséhez vezetett. Az immár tizedik, 1857-es lakosságrevízió kb. 60 millió lakosságszámot rögzített, az első, 1897-es népszámlálás pedig több mint kétszeresét – 124,6 milliót. Az I. világháború kezdetén (1914) az Orosz Birodalomban (beleszámítva a Finn Nagyhercegséget és a Lengyel Királyságot) 175,2 millió ember élt. A lakosság számának növekedési üteme azonban nem mindig volt egyenletes. Negatívan befolyásolták a különböző társadalmi válságok, a rossz termés, az éhínség, stb. Így például a lakosságszám 1802–1815 között kétszer is megcsappant a napóleoni és az orosz–török

háborúk miatt. Erősen lecsökkent a lakosságszám növekedési üteme az 1830–1831-es kolerajárvány, valamint az 1839–1840-es és 1848–49-es rossz termés miatt, negatív hatást gyakorolt rá az 1855–1856-os krími háború és az 1891–1892-es éhínség.

Mínthogy az I. világháborút közvetlenül követte az 1917-es februári és októberi forradalom, majd a polgárháború, a háborús veszteségekről csak megközelítő adatokkal rendelkezünk. A becslések szerint az orosz hadsereg több mint 1 millió 800 ezer katonát és tisztet veszített. A polgári lakosság áldozatainak száma megközelítőleg 1,5 millió. Több mint 2 millió 400 ezer katonára esett fogságba, sokan közülük nem tértek haza.

A társadalom gazdasági és társadalmi-politikai fejlettségének fontos demográfiai mutatója a városi és falusi lakosság aránya. A rendelkezésre álló adatok szerint Oroszországban az urbanizációs folyamat, tehát a tradicionális társadalom modern típusú társadalommá való átalakulása nagyon lassan haladt. Míg az 1670-es évek végén a parasztok a lakosság 91 százalékát alkották, ez az arány 200 év múltán is csak 85–88 százalékra csökkent. Igaz, az ország különböző régióiban ez a mutató eltérő volt: a Szentpétervári kormányzóság városi lakossága 60 százalékot tett ki, míg a Vologdai, Ufimi, Voronyezsi és más kormányzóságokban alig 5 százalékot. A városi lakosság lassú növekedését jelzik az alábbi adatok is: míg a XVIII. század elejétől a XIX. század végéig az ország lakossága egészében kb. 9-szeresére növekedett, a városi lakosságé csupán 4,5-szeresére. E számok ugyanakkor önmagukban nem adnak teljes képet, mivel az orosz városok specifikuma folytán a városi lakosok életmódja alig különbözött a falusia-

kétől, miközben a falvakban épp ebben az időszakban sok parasztember hagy fel a földműveléssel.

A XIX. század folyamán és a XX. század elején Oroszország lakosságának összetétele a migrációk folytán is változott. Így 1828–1915 között Oroszországot 4 millió 597 ezer polgára hagyta el (köztük kb. 2 millió zsidó emigrált a XX. század elején az Egyesült Államokba, Kanadába, Dél-Amerikába és Dél-Afrikába), miközben az ország lakossága 4 millió 151 ezer lakossal növekedett, akik Nyugat- és Dél-Kelet-Európából, Kínából, Törökországból és Perzsiából vándoroltak be. A lakosság száma tehát a külső migráció folytán kb. 356 ezer fővel csökkent.

Az orosz történelem egészére jellemző azonban a tömeges belső migráció is, amely különösen felerősödött a XIX. század utolsó évtizedeiben és a XX. század elején a vasúti közlekedés fejlődése, valamint a mezőgazdasági közösségek fokozatos felbomlása folytán. Míg az 1890-es évek elején a központi körzetekből a Szibériába áttelepülők száma évente 50 ezer volt, addig 1896-ra ez a szám elérte a 200 ezret.

Mint a világ más régióiban, a lakosságszám változása Oroszországban is mindig szorosan összefüggött az ott élő népek családi szokásaival és tradícióival, a születések számával, a házasságkötés életkori adatával, ami viszont a férfiak és nők családalapítási stratégiájától függ. Oroszország európai részén a XIX. század végén a születések száma meglehetősen magas volt: 47,6 születés esett 1000 főre. Igen magas volt ez a mutató északkeleten (55–60), a legalacsonyabb pedig a Baltikumban (30). A születésszám ugyanakkor a XIX. század végi Oroszországban alacsonyabb volt, mint a korábbi év-

századokban, de még mindig meghaladta a halálozások számát, ami biztosította a lakosság természetes növekedését.

Ami az orosz polgárok házassági életkorát illeti, ez a mutató a XVIII–XIX. század folyamán folyamatosan emelkedett. Egyre ritkábbá vált az a középkori szokás, hogy a lányokat már 14 évesen férjhez adják, a férfiak házassági stratégiáját pedig egyre inkább az határozta meg, hogy képesek legyenek saját gazdaságot vinni és családjukat maguk eltartani. A XIX. század végére a férfiak átlagéletkora házasságkor 25 év volt, a nőké 21, miközben ez a mutató a városban magasabb, mint a falvakban. Ugyanakkor a falvakban több személy kötött házasságot, mint a városokban, amit a patriarchális tradíciók továbbélése és a gazdálkodás sajátosságai magyaráznak. E sajátosságok megmutatkoztak abban is, hogy a születések nem egyenletesen oszlottak meg az év folyamán: minimális volt tavasszal, mivel nyáron és koráósszel a mezőgazdasági tevékenységgel elfoglalt parasztek között legkevesebb volt a fogantatások száma.

2.2. Demográfiai folyamatok a Szovjetunióban

Oroszország demográfiai történetét a szovjet korszakban (1918–1991) egyrészt a lakosság gyors növekedési üteme jellemzi, másrészt a háborúk, politikai megtorlások és emigráció által kiváltott hatalmas veszteségek és demográfiai krízisek. Eközben azonban a Szovjetunió demográfiai történetének számos kérdése vitatott, a szakirodalomban előforduló számos adat rendkívül hozzávetőleges, egyrészt a hiteles hivatalos statisztika

hiánya miatt, másrészt amiatt, hogy távolról sem hozzáférhető még ma sem minden adat a történészek számára. Ez elsősorban a háborús és társadalmi katasztrófák áldozatainak számára vonatkozik. A polgárháború lakossági áldozatainak számát például különböző kutatók 8–13 millió között becslik.

A polgárháború utáni első években a lakosság számának – már az I. világháború kezdetén lelassult – növekedési üteme emelkedésnek indult, de már az 1920-as évek végére újabb demográfiai válság jelei mutatkoztak, amelyek az 1930-as évek elején kezdtek sokasodni. Ennek oka a NEP beszüntetése, az erőltetett iparosítás, különösen pedig a kollektivizálás, ami a parasztok tömeges kitelepítésével és megtorlásokkal járt. A „kuláktalanított” parasztok alkották az ún. „speciális telepesek” kategóriáját, amelybe 1932-ben kb. 1,2 millió ember tartozott. Közülük még ugyanebben az évben közel 90 ezren elpusztultak. Egészében véve, a ma rendelkezésre álló adatok szerint a „speciális telepesek” körében a halálozási arány 2,5-szer magasabb, a születések arányszáma pedig 2,5-ször alacsonyabb volt, mint más lakossági kategóriákban.

A demográfiai válság csúcspontja az 1932–1933-as (egyek kutatók szerint 1932–1934-es) éhínség, amely különösen erősen sújtotta Ukrajnát (itt ez a „holodomor” elnevezést kapta), Kazahsztánt és az Észak-Kaukázust, valamint az Urált és a Volga-vidéket. Az áldozatok számát a demográfusok rendkívül különbözőképp becsülik: 2,5 milliótól 7–8 milliós számok között.

Ami a repressziókat illeti: a mai demográfusok számításai szerint a szabadságuktól hosszabb-rövidebb időtartamra részlegesen vagy teljesen megfosztott

szovjet állampolgárok száma negyedszázad alatt, az 1920-as évek vége és 1953 között (a Sztálin-korszak idején) nem kevesebb, mint 25–30 millió, a megtorlások halálos áldozatainak számát pedig egyes kutatók 21,5 millióra becsülik. Valószínűbbnek tűnik, hogy 4–6 millió volt azoknak a száma, akiket a büntetőintézményekben, a deportálás során vagy a kényszerlakhelyeken megöltek vagy idő előtti halálukat előidézték. A szovjet javító-munkatáborokban és telepeken, valamint a börtönökben 1930–1953 között elpusztultak száma – publikált levéltári adatokkal megerősítve – kb. 1,76 millió volt. Magas volt a halálozási arány a Szovjetunió népeinek – csecsenek, ingusok, karacsájok, balkárok, krími tatárok, meszhet-török, kalmükök, koreaiak, finnek, németek – 1944–1948 közötti deportálása idején. Egyes becslések szerint csak a transzportok során 7889 ember pusztult el a 191 044 deportált krími tatár közül (5%), 3494 a 40 900 balkár közül (8%), 1220 a 93139 kalmük közül (1,3%). A halálozási arány e népek körében 20–25% volt, az országos átlag közel négyszerese. Az 1950-es évek elejére a deportált népekhez tartozók közül több mint 1 millióan pusztultak el.

Kolosszális veszteségeket szenvedett a Szovjetunió lakossága a Nagy Honvédő Háború idején, de mind a kutatói becslések, mind a hivatalos adatok erős eltéréseket mutatnak. Sztálin életében az volt az álláspont, hogy a háború alatt a Szovjetunió 7 millió embert veszített. Később 20 milliós veszteséget hoztak nyilvánosságra, a tudományosan leginkább megalapozott számítások szerint 27 millió személy pusztult el. Ez a szám tartalmazza mind a katonai, mind a polgári áldozatokat.

Az emigráció ugyancsak a lakosság csökkenéséhez

vezetett. Három emigrációs „hullámot” szokás elkülöníteni: az első a forradalom és a polgárháború idejére, a második pedig a II. világháború időszakára esik. Mindkettő főként ideológiai okokra vezethető vissza, azaz az országot elsősorban a szovjethatalom ellenzői hagyták el. Az első emigrációs hullámhoz tartoznak az 1920-as években a Szovjetunió elhagyására kényszerített népek értelmiségei – tudósok, művészek, írók, költők –, valamint azok, akik még az I. világháború és a forradalom előtt távoztak külföldre, de visszatérni nem tudtak, vagy nem akartak. Ugyanakkor a II. világháború idején számosan nemcsak ideológiai okokból kerültek külföldre, hanem pl. hadifogolyként, továbbá a német hadsereg Szovjetunió területének elfoglalásakor nagyon sok polgári személyt hurcolt Németországba munkaszolgálatosként. A háború után az angol és amerikai megszállási övezetben tartózkodó, „első hullámos” emigránsok közül sokan kerültek lágerekbe, akiket aztán visszaadtak a szovjet hatóságoknak. Az emigráció harmadik, nemzetiségi jellegű hulláma az 1960-as években indult meg, főként bizonyos nemzetiségekhez tartozó személyek hagyták el a Szovjetuniót.

Az 1917–1925 közötti emigránsok száma kb. 1,5 millió (más adatok szerint eléri a 3 milliót), aminek következtében orosz emigránsok gyakorlatilag a világ minden részén található. A legnagyobb orosz közösségek Franciaországban, Németországban, Csehszlovákiában, Jugoszláviában, Bulgáriában és Kínában vannak. A második emigrációs hullám (1939–1947) a becslések szerint 8–10 millió személyt érintett: ők tömegesen utaztak az Egyesült Államokba, Kanadába és a dél-amerikai országokba.

Az ún. harmadik emigrációs hullám során elsősorban zsidók és családjuk hagyta el a Szovjetuniót és került Izraelbe vagy az Egyesült Államokba. Mivel a zsidó emigrációt a szovjethatalom szigorúan korlátozta, számuk viszonylag nem nagy: 1990-ig összesen 1,1 millió személy hagyta el az országot. Ugyanakkor az emigrációs hullám a háború utáni évtizedekben állandóan emelkedett. Míg az 1960-as években kb. 20–30 ezren távoztak évente, s az 1970-es években 10–15 ezren, erőteljes növekedés indult az 1980-as évek második felében, amikor gyakorlatilag szabadon távozhattak az országból a zsidók, a németek, a görögök. 1988-ban az emigránsok száma 1987-hez képest 2,5-szeresére növekedett, s a csúcst 1990-ben érte el, amikor egy év alatt 450 ezren hagyták el a Szovjetuniót. A harmadik hullám „utórezgése” – amit negyedik emigrációs hullámnak szokás nevezni – a Szovjetunió létezésének utolsó éveire, valamint az ezredfordulóra esik, s ez már a mai Oroszország történetéhez tartozik.

A demográfiai krízisekhez vezető háborúk, társadalmi és politikai katasztrófák a XX. század első felében meghatározták az ország demográfiai fejlődésének menetét, és sajátos jelleget kölcsönöztek neki. A demográfusok szerint Oroszországban már a XIX. század legvégén megindult az ún. demográfiai átmenet, az a törvényszerű váltás, amelynek során az agrártársadalmat jellemző történeti reprodukciós típus helyén egy másik, modernebb és racionálisabb, az ipari társadalommal együtt kialakuló típus jelenik meg. A demográfiai átmenet kezdetét jelezte, hogy a lakosság növekedési üteme az 1890-es évek végén csaknem megkétszereződött (1%-ról 1,8–1,9%-ra nőtt), a vége pedig a kutatók

szerint az 1960-as évek közepére tehető. Míg 1951–1955-ben a növekedési ütem 1,7%-os volt, 1956–1960 között pedig 1,5%-os, az 1961–1965 közötti időszakban ez a mutató már csak 1%-ot tett ki, 1966–1970 között pedig 0,5%-ot.

A lakosság szám növekedési ütemének ezen erőteljes visszaesése egyrészt a születésszám gyors csökkenésével és az idősebb korosztály arányának növekedésével (demográfiai öregedés) magyarázható, másrészt azzal, hogy az 1960-as évektől továbbra is magas volt a halálozási arány, nem növekedett lényegesen az élettartam. A lakosság számának növekedési üteme az 1970–1980-as időszakban éves átlagban mindvégig 0,6% maradt, az 1980-as évek végi gazdasági helyzet romlása miatt pedig még tovább csökkent: 1991-ben mindössze 0,1%-os értéket ért el, 1992-ben pedig negatívra fordult (-0,02%).

A Szovjetunió lakosságának növekedési üteme mindenekelőtt azért csökkent, mert az európai részen lévő köztársaságokban megcsappant a születések száma, Közép-Ázsia, valamint a Kaukázuson túli terület és az Észak-Kaukázus területén ez a mutató továbbra is magas volt. A háború utáni növekedett a fiatal korban házasulók száma: míg 1925–1929-ben a 20 évnél fiatalabb korban házasuló nők arány 12,9%-ot tett ki, a 23 évnél fiatalabban nősülő férfiaké pedig 24,2%-ot, addig az 1955–1959 közötti időszakban ugyanezek az értékek már 31,9 – 48,9%-ot tettek ki. A házasodás átlagos életkora azonban a XIX. század végétől az 1980-as évekig szinte nem változott. Ez azt jelenti, hogy a az 1920-as években a házasodási életkor a nehéz gazdasági helyzet miatt volt magasabb, míg a házasodási stratégia változása a XX. század második felében bizonyos mértékig

az életfeltételek változásával függ össze. Míg a forradalom előtti normák szerint a házasulandó férfinak anynyit kell keresnie, hogy leendő családját el tudja tartani (miközben a nők többsége nem dolgozott), addig a szovjet korszakban általában a házaspár mindkét tagja dolgozik, de a jövedelemszint hosszú időn keresztül nem változott. Ráadásul, a Szovjetunió fennállása idején az egyik legsúlyosabb probléma a lakáshelyzet volt. A fiatal családoknak, különösen a városokban, alig volt esélye, hogy önálló lakáshoz jusson, általában együtt laktak a férj vagy a feleség szüleivel, bonyolult, többnemzedékes, közös költségvetésből gazdálkodó családot alkotva. De még ha a fiatalok külön is tudtak költözni, a szülőknek – ha eltartani nem is –, de anyagilag támogatniuk kellett őket.

A XX. század folyamán a Szovjetunióban nagy változások történtek a családok felbomlását érintő folyamatokban is. Míg a forradalom előtt a házasság megszűnésének oka az egyik házas fél halála volt, a válások száma pedig minimális, később a halálozási arány csökkenésével az özvegyesség mint ok háttérbe szorult, a válások száma pedig folyamatosan nőtt, s csak az 1970-es évek végére stabilizálódott olyan mutatókat érve el, amelyek – az Egyesült Államokon kívül – a világ minden fejlett országát meghaladták. Ugyanakkor nőtt az újraházasulók száma.

Bár, mint már említettük, az orvosi ellátás és az életkörülmények javulása folytán a Szovjetunióban a halálozási arány állandóan csökkent, továbbra is magasabb volt, mint a fejlett országok többségében, miközben a halálozási arány csökkenése és az élettartam hosszabodása egyenlőtlenül zajlott. Így például a mai Orosz-

országi Föderáció területén az élettartam az 1960-as évek közepéig növekedett, majd csökkenésnek indult, 1979–1980-ban érve el a minimumot: 61,5 év volt a férfiak átlagéletkora, a nőké pedig 73,1 év. A városi és a falusi lakosság között éles eltérések voltak: a falusi lakosság, különösen a férfiak élettartama lényegesen alacsonyabb, mint a városiaké. A Szovjetunióban a fejlett országokhoz képest rendkívül magas volt a gyermekhalandóság. A mai Oroszországi Föderáció területén minden 1000 fiúgyermek közül 34 nem érte meg a 15. életévét, ami duplája az USA mutatójának, 3,4-szerese a Japánban rögzített értéknek.

A legutolsó népszámlálásra a Szovjetunióban 1989. januárjában került sor. A kapott adatok szerint 1989. január 12-i állapot szerint a lakosság száma 286,7 millió fő volt, azaz, a legutóbbi, 1979-es népszámlálás óta a Szovjetunió lakossága 24,3 millióval, azaz 9%-kal nőtt. A népszámlálás szerint a családok száma 73,1 millió volt, 6,8 millióval (10%-kal) több, mint 1979-ben. A családok száma legnagyobb mértékben a közép-ázsiai köztársaságokban és Azerbajdzsánban nőtt (22–29%), valamint a Kazah (16%) és a Moldáv SZSZK-ban (12%). A családok nagysága országos átlagban 3,5 fő volt, ezen belül a városokban 3,3 fő, a falvakban 3,8. A tagköztársaságokban az átlagos családnagyság 6,1 fő (Tadzsik SZSZK) és 3,1 fő (Lett és Észt SZSZK) között ingadozott, ami főként a családon belüli gyermekszám, azaz a születésszám függvényében alakult (a Melléklet 1., 2. és 3. számú táblázataiban követhető nyomon, hogyan alakult a Szovjetunióban a lakosságszám növekedési üteme a háború után, hogyan oszlott meg a lakosság szá-

ma a tagköztársaságok között, a falvak és városok között, valamint hogyan alakult a nemzetiségi összetétel a Szovjetunió fennállásának utolsó éveiben.)

2.3 Demográfiai folyamatok a mai Oroszországban

Az Oroszországi Föderáció lakossága 2009. március 1-én 141 millió 867 ezer 540 fő volt, amelynek 79,3%-a Oroszország európai részén él (Központi föderális körzet, Észak-nyugati föderális körzet, Déli föderális körzet, Volga-menti föderális körzet), s csupán 20,7% az ázsiai területeken (Szibériai föderális körzet, Távolsági föderális körzet, Tyumeni terület, amely közigazgatásilag az Uráli föderális körzethez tartozik). A lakosság számát tekintve Oroszország a hetedik helyet foglalja el a világban – Kína, India, az USA, Indonézia, Brazília és Pakisztán után. A lakosság nagyobb része (73,1%) városokban lakik.

Oroszország lakossága azonban már a 2002-es évhez viszonyítva is radikálisan csökkent (akkor 145,2 millióan lakták), ami rendkívül bonyolult demográfiai helyzetre utal. (l. a Melléklet 1. és 2. diagramjait, amelyek a lakosság számának és demográfiai csökkenésének dinamikáját mutatják.) Fő ok – az emigráció mellett – az, hogy az 1990-es években erőteljesen csökkent a születések száma, miközben a halálozási szint magas maradt, meghaladva a születések számát: 2006-ban 687,1 ezerrel többen haltak meg, mint amennyien születtek. Az utóbbi években azonban a lakosság életszínvonalának emelkedése folytán növekedésnek indult a szüle-

tések száma, és ennek megfelelően csökkent a lakosság természetes fogyása. Míg 2007-ben ez 470,3 ezer fő volt, 2008-ban már csak 362 ezer. Ha lassan is, de hosszabodni kezd az átlagos élettartam.

Az emigrációt illetően hozzávetőleges adatokkal rendelkezünk. Emigrációra vonatkozó adatokat rögzítenek a statisztikai hivatalok (Goszkomstat, Roszstat), valamint a Belügyminisztérium (MVD), adataik azonban eltérnek egymástól. Az OF Állami Statisztikai Bizottsága (Goszkomstat) adatai szerint 1998-ban 80,4 ezer fő hagyta el Oroszországot, a belügyi statisztikák szerint azonban 83,7 ezer; 2000-ben ugyanezen adatok: 108,3 ezer – 77,6 ezer. Az 1980-as évek végétől tömegesen vándoroltak ki a zsidók és a németek (az 1990-es években főleg az ún. Volga-menti németek hagyták el Oroszországot, azon német telepések utódaik, akiket II. Katalin hívott be az országba 1764 után). 1980 végétől az 1990-es évek közepéig a Szovjetunióból, illetve Oroszországból 870 ezer zsidó és családtagja vándorolt ki. Mindent együtvéve, az 1990-es évek első felében az emigránsok több mint felét a németek alkották, a zsidók csak 13–15%-ot. Az 1990-es évek közepétől az emigránsok között nőtt az oroszok aránya, s 2000-re már elérte a 40%-ot. Összességében 1990–2000 között 1,1 millióan hagyták el Oroszországot. Meg kell ugyanakkor jegyezni, hogy az Oroszországi Föderáció lehetővé teszi a kettős állampolgárságot, s így távolról sem mindenki mond le orosz állampolgárságról még akkor sem, ha hosszú időre távozik külföldre, s hivatalosan külföldi tartózkodásuk tartós külföldi lakhatásnak minősül.

A mai Oroszország demográfiai helyzetének sajátos sága a munkaképes lakosság számának állandó csökke-

nése. A demográfusok előrejelzései szerint az elkövetkező 10–15 évben ez a mutató kritikus szintet érhet el, ami negatívan hathat a gazdaság fejlődésére. Oroszország lakosságának természetes fogyását részben kompenzálja a migránsok számának az 1990-es évek második felében, 2000-es években megfigyelhető növekedése. 2007-ben 258 193 fő vándorolt be Oroszországba, főként a „közel-külföld” országaiból (így nevezik a mai Oroszországban a volt Szovjetunió tagköztársaságait): Ukrajnából, Belorussziából, Tadzsiszisztánból, Üzbegisztánból, Moldáviából, Azerbajdzsánból. A bevándorló többnyire szakképzettséget nem igénylő területeken, valamint építkezéseken és a kereskedelemben dolgoznak. Eközben utalni kell arra is, hogy a kormány intézkedései ellenére Oroszország állandóan jelentős számú (egyebek becslései szerint 2 millió) illegális munkavállaló tartózkodik, akik nemcsak a volt szovjet köztársaságból érkeznek, hanem pl. Vietnámból, Kínából és más országokból. A Távol-Keleten például az utóbbi években jelentős kínai telepek alakultak ki. Oroszország bonyolult demográfiai helyzetében, a gazdaság élénkítéséhez nagy szükség van a bevándorlókra, a migrációs hullám azonban, mint a világ más országaiban, gyakran vezet nemzetiségi feszültségekhez.

A mai Oroszország multinacionális állam, több mint 150 különböző nép és népcsoport lakja. Az oroszok a lakosság kb. 80%-át alkotják, az ország területén való megoszlásuk azonban nem egyenletes. Így például egyes észak-kaukázusi köztársaságokban (pl. Ingusföldön) arányuk nem haladja meg az 5%-ot. (az Oroszországi Föderáció lakosságának nemzetiségi összetételét a Melléklet 4. táblázata mutatja.)

3. A természeti-klimatikus tényező Oroszország történelmében

A tudósok rég felfigyeltek arra, hogy a természeti-klimatikus körülmények rendkívül nagy hatást gyakorolnak az emberek életmódjára, tradícióikra és szokásaikra, gazdálkodási sajátosságaikra, a társadalom szociális szervezetére, sőt a politikai rendre. Nyilvánvaló, hogy a hegyi lakosság életmódja különbözik a síkságon élőkétől; más klimatikus feltételek szükségesek a gabona-termeléshez, egészen mások a szőlő vagy narancstermesztéshez, megint mások a rizstermesztéshez; a különböző iparágak fejlődése az ásványi anyagok meglététől függ stb. A természeti-klimatikus tényező hat a társadalom szervezetére, a benne érvényesülő infrastrukturális formákra, a társadalmi tér szervezési módjaira. Nyilvánvaló például, hogy Oroszországban a borgezdaság mint mezőgazdasági ágazat csak a XVIII. század végén, a XIX. század elején jelenik meg, amikor a birodalom részévé válnak a megfelelő klímával rendelkező területek, mindaddig a szőlőbor kizárólag importtermék volt, de az alkoholfogyasztási kultúra is szükségképpen másként alakult, mint Franciaországban vagy Itáliában. A középkori Hollandia városaiban, ahol kevés volt a telek és nagyon drága, egymáshoz szorosan tapadó, keskeny, de többszintes épületeket emeltek, míg Oroszországban, ahol nem volt telekhiány, tágas, nagy területű, de csak földszintes vagy

egyemeletes épületeket építettek. A középkori Itáliában kizárólag kőből építkeztek, s az egyik legalapvetőbb építési anyag a márvány volt, Oroszországban az építmények többsége fából készült. Számatalan hasonló példát lehetne hozni, de az nyilvánvaló, hogy a természeti viszonyok elsősorban a mezőgazdaság jellegét határozzák meg, amely az ókorban és a középkorban egyaránt az emberek fő megélhetési forrása volt.

A földrajzi környezet történelemre gyakorolt hatását vizsgáló, immár klasszikus történeti kutatásnak számít a kiváló francia történész, F. Braudel többkötetes monográfiája a XVI. század második felének Földközi-tengeri régiójáról, amelyben maga a Földközi-tenger mint a partvidékéhez kapcsolódó országok társadalmi, politikai és gazdasági történetét meghatározó, legfontosabb tényező jelenik meg. Oroszország története szempontjából minden bizonnyal legalább ennyire fontos történelmi szerepet játszott a Volga, de sajnos e témáról még nem készült speciális kutatás. Magára a problémára azonban, hogy miként befolyásolja az orosz történelmet a természeti-klimatikus tényező, már igen régen felfigyeltek, a legnagyobb XIX. századi történész, Sz. M. Szolovjov pedig úgy vélte: ha Nyugat-Európa népei számára a természet az „anya” volt, akkor a kelet-európai népek számára a „mostoha”.

Mint minden nagy kiterjedésű kontinentális birodalom, így Oroszország természeti-klimatikus sajátosságai is abból fakadnak, hogy területe számos természeti-klimatikus zónát és egészen különböző gazdálkodási körülményeket foglal magába, aminek következtében mindig is nagy gazdasági teljesítőképességgel rendelkező ország volt. A területi kiterjedés, és ebből követ-

kezően az infrastruktúra szétterülése, az alacsony nép-sűrűség, és ebből következően a munkaerőforrás elégtelensége, valamint a kemény természeti körülmények azonban együttvéve nagyon megnehezítették e potenciál hatékony kiaknázását.

Oroszország egyik legfontosabb természeti-klimatikus jellemzője az, hogy területének nagyobb része nagyon távol van a tengertől. Míg Európa területének 51%-a a tengertől 250 km-es távolságon belül terül el, addig ez Oroszország európai részének csak 15%-ára igaz. Ráadásul, Oroszország csak a XVIII. században jutott hozzá Balti- és Fekete-tengeri kijáratokhoz. Igaz, Oroszország folyókban igen gazdag: területén folyik keresztül a Volga, Európa legnagyobb folyója, amelynek medencéje az egész európai kontinens 12%-át alkotja. A Volgán kívül Oroszország területén még nyolc, 1000 km-nél hosszabb folyó van, miközben Európa többi részében mindössze öt. Úgy tűnhet, hogy ez kedvező feltételeket teremt mind a kereskedelem, mind az országon belüli infrastruktúra fejlesztéséhez. Oroszország folyói azonban – az európaiaktól eltérően – télen befagynak, a navigációs periódus tehát itt legjobb esetben is csak fél év. Igaz, Oroszországban a hajózást télen szánnal helyettesítették, de ez azzal járt, hogy két közlekedési eszközt kellett rendszeresíteni, ami egészében megdrágította a kapcsolattartást. Tavasszal, amikor a jég olvadni kezd, a folyók megduzzadnak, s időnként, ha az olvadás túl gyors, áradást okoznak, ami még napjainkban is számtalan katasztrófát jelent a helyi lakoságnak. Mivel azonban az áradás ugyanazon évszakban következik be, fel tudnak rá készülni, és alkalmazkodni tudnak hozzá. Az 1898-ban kiadott *Oroszország*

című enciklopédia szerzői így írtak: „Túlságosan megszoktuk, hogy folyóink bővizűek, így nem tudjuk értékelni ennek jelentőségét, holott ez kétség kívül méltányolandó jelenség mind nagyságát, mind értékét, mind a népi életre gyakorolt hatását tekintve. A hajózás és faúsztatás mellett azért is hálásak lehetünk a folyók bő vizének, hogy Oroszország Európa országai közül legkevésbé szenved kárt az áradások miatt: a folyók bő vize olyan értékes jelenség nálunk, hogy az emberek általában kerülik az áradásveszélyes helyeket” (*Энциклопедический словарь Россия. СПб., 1898, c. 28*)

Számos kutató szerint az orosz történelem szempontjából elsőrendűen fontos természeti-klimatikus faktor a földművelésre alkalmas időszak rövidege – május elejétől október elejéig –, míg Nyugat-Európában a mezőgazdasági munkákat csak decemberre és januárra kellett félbeszakítani. Ráadásul a mezőgazdaság különösen függ a hőmérséklet-ingadozástól és a különféle elemi csapásoktól, s a múltban, amikor a mezőgazdasági termelés technológiája eléggé primitív volt, ez a függés még erősebb volt. A történeti források számos utalást tartalmaznak arra vonatkozóan, hogy rossz lett a termés a túlságosan kemény tél vagy épp az aszályos nyár, a váratlan tavaszi talaj menti fagyok, vagy épp a kora tél, az esős nyár vagy az áradás miatt. A rossz termés éveken át ismétlődhetett, így például 1844–1851 között. A rossz termés következménye az éhínség, ami tömeges elhalálozáshoz vezet, az emberek elhagyják állandó lakhelyüket, szociális elégedetlenség, s mint említettük, demográfiai válság következhet be. Ilyen nagy éhínség sújtotta Oroszországot a XVII. század elején: a tízhetes, szakadatlan esőzés és a nyárvégi talaj menti

fagyok teljesen tönkretették a termést, ami Borisz Godunov cár kormányának bukásához vezetett, s a zavaros időszak egyik előidézője lett.

Az évszázadok folyamán természetesen a klíma is változott. 1752–1860 között Pétervárott rendszeres meteorológiai megfigyeléseket végeztek, amely szerint az éves középhőmérséklet $3,65\text{ °C}$ volt, de az 1760–70-es években melegedés következett be, az éves középhőmérséklet $4,22\text{ °C}$ lett, miután újból lehűlés következett, $3,25\text{ °C}$ -os középhőmérséklettel. (Hasonló adatok Moszkvára vonatkozóan 1780-tól állnak rendelkezésre, számos más városra vonatkozóan pedig a XIX. század elejétől.) Figyelemre méltó az a körülmény is, hogy egy idő múltán a talaj kimerülése miatt a földművelés központja Oroszország központi körzeteiből délre helyeződött át, ahol a fő veszélyforrás már nem a talaj menti fagy, hanem az aszály lett.

Egészeiben véve, a kutatók szerint a fönmaradt történeti források „nem teszik lehetővé, hogy huzamos időszakokat jelöljünk meg, amelyek katasztrofális vagy nagyon nehéz életkörülményeket idéztek volna elő a lakosság számára. Nincs adat olyan tartós időszakról sem, amely a gazdálkodás szempontjából kedvező természeti adottságokat biztosított volna. Beszélhetünk viszont rövidebb, 4–16 éves időszakokról, amelyek bonyolult körülmények közé kényszerítették a parasztságot”

Vannak azonban más nézetek is e problémára vonatkozóan. L. V. Milov kortárs orosz történész szerint – aki *A nagyorosz földműves és az orosz történeti folyamat sajátosságai* címmel alapvető munkát szentelt a természeti-klimatikus faktor Oroszország mezőgazdasági fejlődésére gyakorolt hatása különböző aspektusainak –,

épp ez a tényező idézte elő a paraszti obszcina mint sajátos szociális intézmény kialakulását és tartós fennmaradását. Milov úgy véli: az obszcina, amely Oroszország társadalomtörténetében rendkívül fontos szerepet játszott, egyúttal afféle túlélési kompenzációs mechanizmusként szolgált olyan körülmények között, amikor a földművelő parasztok évszázadokra a „természet túszáivá” váltak. Ezzel egyidejűleg az obszcina a paraszti ellenállásnak is eszköze volt, aminek megtörésére – hogy a paraszttól elvonják a termésfelesleget –, bevezették a jobbágyrendszert, amely viszont csak az államhatalom despotikus formája, az orosz önkényuralom mellett maradhatott fenn. Az orosz állam – véli a tudós – a XVI–XVII. században csak a jobbágy rendre, a többszázezer, földbirtokoshoz kötött paraszt munkájára alapozva tudta biztosítani védelmi funkcióját, a XVIII. században pedig erre alapozva tudott csatornákat, utakat, üzemeket, gyárakat, hajó kikötőket építeni, amelyek tömeges munkaerő-mobilizálást igényeltek.

L. V. Milov és követői tényekkel alapozzák meg érveiket és következtetéseiket. Néhány történész azonban – miközben nem vitatja a természeti-klimatikus faktor lényeges szerepét az orosz történelemben –, arra hívja fel a figyelmet, hogy a szóban forgó koncepció hibája az alternatíva-nélküliség, mintha az orosz történelmi folyamat menete eleve elrendelt lett volna. Érdemes megjegyezni azt is, hogy a birodalom – miközben újabb népeket és más természeti körülményekkel, következőképp más gazdálkodási feltételekkel rendelkező területeket inkorporált –, arra törekedett, hogy ezekre kiterjessze a történelmi központban kialakult politikai és társadalmi intézményeket.

Más kérdés, hogy Oroszország lakossága, legalábbis a XIX. századig, nem szenvedett földhiányban, mint Nyugat- és Közép-Európa. A kimerült területeket egyszerűen maguk mögött hagyhatták, és újakat vehettek művelés alá, ez azonban nem kedvezett a túlnyomórészt extenzív jellegű mezőgazdasági termelés technológiai fejlesztésének. Ez a körülmény szerepet játszott a jobbágyrendszer kialakulásában is, mivel a parasztokat nem volt könnyű egy helyben megtartani, márpedig épp a paraszti munka biztosította a szolgáló nemesek egzisztenciáját, akik viszont az állami intézmények fennmaradását garantálták.

3.1. Oroszország természeti-klimatikus feltételei

Oroszország területén a természeti-klimatikus körülmények számos döntő tényező hatására alakultak ki. Ezek közül a legfontosabb a hatalmas terület és a körzetek többségének nagy távolsága a tengertől (az ország területének nagyobb része több mint 400 km-re van a tengertől, egyes körzetek pedig 2400 km-re), ami lehetővé tette a kontinentális éghajlat dominanciáját. Oroszország fekvése következtében az északi övezetben hideg éghajlat uralkodik (csak Oroszország európai részének déli övezete, Dél-Szibéria néhány körzete, valamint a Primorje terület fekszik délre az 50. északi szélességi foktól, miközben területének több mint a fele a 60. foktól északra húzódik). Az ország déli részén emelkedő hegyek megakadályozzák, hogy az Indiai-óceán felől meleg légtömegek áramoljanak be, nyugaton és északon pedig a terület sík jellege nyitottá teszi

az országot az arktikus és atlanti hatások előtt. Ennek következtében az ország területének jelentős részén csupán két, jól elkülöníthető évszak váltakozik: a tél és a nyár, miközben a tavasz és az ősz nem más, mint rendkívül alacsony és rendkívül magas hőmérsékletű, rövid periódusok váltakozása. A leghidegebb hónap a január (a tengerparton a február), a legmelegebb rendszerint a július. A mai Oroszország négy éghajlati övezetben terül el: sarkvidéki, sarkköri, mérsékelt és szubtrópusi. A legnagyobb kiterjedésű ezek közül a mérsékelt övezet. A szubtrópusi éghajlat Oroszországban csak a keskeny, Fekete-tenger menti sávot jellemzi. Minden övezetben megfigyelhető, hogy az éghajlat lényegesen változik nyugat-kelet irányban (klimatikus területek), valamint észak-dél irányba (a klíma zónatípusai). Így például a mérsékelt éghajlati övezetben négy altípus különböztethető meg: a mérsékelt-kontinentális, kontinentális, erősen kontinentális és monszun (Távol-Keleten). Oroszország leghidegebb régiója Szibéria, ahol Verhojanszk városa körzetében található az ún. „északi félteke hidegpólusa”. Januárban az átlaghőmérséklet itt -52°C alá süllyed, februárban pedig néha a -62°C -ot is eléri a hőmérő higanyszála.

Télen a hideg szárazföldi légtömegek hatására az ország belső közzeteiben magas légnyomású területek alakulnak ki; Szibéria déli részén a januári átlagos légnyomás 1040 millibar; a magas légnyomású területek innen terjednek tovább Nyugat felé Oroszország Kazahsztánnal és Ukrajnával közös határai mentén. A magas légnyomású területek elhelyezkedése miatt Oroszország európai részén télen a dél-nyugati szelek az uralkodóak, Szibéria nagyobb részén a déli szelek,

Távol-Keleten pedig az észak-nyugatiak. Nyáron épp ellenkező helyzet alakul ki; a légtömegek felmelegszenek, és az ország ázsiai részén alacsony légnyomású területek alakulnak ki, ezért a nyári szélirány épp ellentétes a télivel; Oroszország európai részén nyáron főként észak-nyugati szelek fújnak, Szibériában északi, Távol-Keleten dél-keleti.

Az Oroszország északi részén elterülő Jeges-tengert szinte teljesen jég fedi, ami az északi régiókban hideg teleket idéz elő. Az ország nyugati részének éghajlatát az Atlanti-óceán befolyásolja, de ez a hatás enyhe, elsősorban a Baltikum magas páratartalmában nyilvánul meg. Oroszország európai területén az éves csapadékmennyiség átlaga 800 mm körül van, de a déli régiókban 400 mm-re csökken. Szibériába a csapadéknorma éves átlagban 500–800 mm között van, a hegyvidékeken eléri az 1000 mm-t. Szibéria sarkköri partvidékén a hőmérséklet nem annyira alacsony, de a Jeges-tenger hatása miatt -50°C -ra süllyedhet. Ugyanazon faktorok azonban, amelyek télen alacsony hőmérsékletet idéznek elő, meleg, sőt forró nyarakat okozhatnak e régiókban: a júliusi átlaghőmérséklet még Verhojanszkban is 13°C körül van, de néha eléri a 37°C -ot is. Oroszország európai részén az éghajlat mérsékelt, a Fekete-tengeri övezetben pedig enyhe. Moszkvában a januári átlaghőmérséklet 16°C és -9°C között ingadozik, a júliusi pedig 13 – 23°C között.

Oroszország legészakibb részén tundra terül el, ahol moha, zuzmók, nagyritkán cserjék és fák tenyészik. Gyakorlatilag az egész régió az örök fagy övezetéhez tartozik, amely nem teszi lehetővé a dús növényzet kialakulását. Oroszország területének több mint két-ötö-

dét erdő borítja, ennek nagyobb része az ázsiai részen található. A tajga – túlevelű erdőség (csak néhány helyen szakítják meg lombhullató fák), amely gyakorlatilag egészen Szibéria déli határáig húzódnak. A szibériai tajgán terem a világ puhafakészletének fele. Dominál a fenyő és más túlevelű örökzöldek. A déli körzetekben megjelenik a tölgy, a hárs és a nyírfa. A Kelet-európai-síkság erdei vegyesek, észak felé haladva a túlevelűek dominálnak, dél felé a lombos erdők: a tölgy, a nyír, a nyárfa. Távol-Keleten – a Habarovszki és Primorje körzetben a vegyes erdők a jellemzőek, Oroszország középső sávjainak erdeire hasonlítanak. Az ország déli részének erdős sztyeppéit dús füves sztyeppék váltják fel, ahol rendkívül kevés a fa. Az erdős sztyeppe (kb. 150 km-es sáv) az Észak-Volga, Dél-Urál és Nyugat-szibériai-síkság jellemzője; a tiszta sztyeppe a Dél-Volga vidékét, az Urál legdélebbi részét és Nyugat-Szibéria néhány területét jellemzi. A sztyeppe és az erdős sztyeppe rendkívül termékeny, ezért mezőgazdasági területként hasznosítják.

Oroszország faunája rendkívül gazdag. A tundrás vidéken és a legészakibb körzetben megél a jegesmedve, a fóka, a rozmár, a sarki róka a rén- és jávorszarvas és a sarki nyúl. A régió madárvilágából érdemes kiemelni a fogolymadarat, a sarki baglyot és a sirályt. Nyáron megjelennek a vándormadarak: vadliba, hattyú, vadkacsa. A rovarok közül jellemző a szúnyog. A lombos erdőben vaddisznó tenyészik, rénszarvas, nerc, rengeteg madárfaj, kígyó, gyík. Oroszország távol-keleti erdeiben tenyésznek a ritka usszuri tigrisek, leopárdok, medvék, szarvasok. A sztyeppén nagy számban élnek kistestű rágcsálók, valamint a tajgai antilop (*szajga*) a

legfontosabb ragadozó a sztyeppi hiéna. A madarak közül fontos fajok a sas, a karvaly és a daru. A Kaukázusi régióban nagy számban található hegyi kecskék. A legeltejedtebb madár a vadpulyka, a fűrj, a fogoly. Nagy számban találhatóak meg hüllők és kétéltű állatfajok.

4. Infrastruktúra

A földrajzi térben működő infrastruktúra fejlettsége bármely országban kritikus jelentőséggel bír a gazdaság, a hatékony közigazgatási rendszer, az élet minden szférájának fejlesztése szempontjából. Minél nagyobb egy ország területe, annál élesebben vetődik fel az infrastruktúra kérdése. Nyilvánvaló tehát, hogy az orosz állam határainak bővülésével a normális működőképesség érdekében ez a probléma döntő jelentőségre tett szert. Nem véletlen, hogy II. Katalin (uralkodásának időszaka: 1762–1796) az önkényuralmi forma alapjait erősítette meg mint a nagy kiterjedésű területtel rendelkező Oroszország politikai irányításának egyedi lehetséges formáját.

4.1. A Rusz közlekedése

Az óorosz periódus közlekedésének alapját a víziutak jelentették. A nagyszámú nagy és kis folyók fogták egybe azokat a területeket, amelyeket a történészek Kijevi Rusznak neveznek.

Ebben az időszakban a legnagyobb gazdasági és kulturális jelentősége az ún. „varégoktól a görögökig” vezető útnak volt, amely több ezer kilométer hosszúságban kötötte össze a Balti- és a Fekete-tengert. Ez az

út a X. században – a XI. század elején keletkezhetett. Az óorosz évkönyvekben leírt út a Balti-tengertől a Néva folyón át a Ladoga-tóhoz vezetett. A hajók innen a Volhovon át az Ilmeny-tóhoz mentek, majd a Lovaty folyón haladtak, amely Belorusszia mai Vityebszki területén, valamint Oroszország Pszkovi és Novgorodi területén folyt keresztül. A Lovatyon eljutottak az ún. vontatóútig, azaz addig a pontig, ahonnan kötéllel vontatták át a hajókat a Dnyeperre. A Dnyeperen aztán lejutottak a Fekete-tengerig, amelynek nyugati partvidéke mentén eljutottak egészen Konstantinápolyig. Ezen útnak számos leágazása volt, amelyek összekötötték az orosz területeket egyebek közt a Baltikummal.

A korszak másik fontos útja a Volga volt. Ez az út vezetett a Volga-Kámai Bolgáriába, majd a Kaszpi-tengeren át az arab országokba. A „varégoktól a görögökig” vezető út és a volgai út több ponton érintkezett. Így például a Volgáról el lehetett jutni az Ilmeny-tóra. A mai Volgográd körzetében alakították ki a Volga–Don vontatóutat, ott, ahol legközelebb kerül egymáshoz a Volga és a Don. A Dontól az Azovi-tenger és a Fekete-tenger partjainál haladva el lehetett jutni a Dnyeper torkolatáig.

Az óorosz periódus szárazföldi útjairól nagyon kevés információ maradt fenn. Egyes vélemények szerint a legnagyobb városokat utak kötötték össze, Kijevtől szárazföldi úton lehetett eljutni Közép és Nyugat-Európába, Prágába, Dél-Németországba.

4.2. XII–XIV. századi közlekedés

Az önálló fejedelemségek sokaságának létrejötte, majd a tatárjárás megváltoztatta a régió gazdasági életét, és ennek megfelelően, a közlekedését is. Északnyugati és Északkeleti Rusz területén ekkoriban négy alapvető víziút-rendszer létezett: a Volhov–Ilmeny, a Nyugat-Dvina, a Dnyeper és a Volga. Az első Novgorodban kezdődött, ahonnan a Volhovon, majd a Ladoga-tavon és a Néván keresztül ki lehetett jutni a Balti-tengeri Finn-öbölbe. Fontos víziút-csomópont keletkezett a Valdaj-hátságon, ahonnan a Szeliger-tavon és az Ilmenyen keresztül a Volga felső folyásához és a Nyugat-Dvinához lehetett eljutni.

Az Északkeleti Ruszban szerteágazó víziút-rendszer jött létre a Volga-Oka közében. A fő útvonalak a Volga, Kljazma és az Oka folyókon vezettek. Számos vontatóút kötötte össze a Volga–Oka közét a Dnyeperrel, amely továbbra is az egyik legfontosabb vízi főútvonal maradt. Nyugaton ezt a funkciót a Nyugat-Dvina töltötte be, amely körül a Polocki föld gazdasága kibontakozott, s amely ezt a régiót a Baltikumból a Fekete-tenger felé vezető úttal összekötötte.

A szárazföldi utak ekkori állapotáról ugyancsak kevés adat maradt ránk. A források említik a Zaloznij és a Szolonij kereskedelmi utakat. Az előbbi Kijevtől Peregjaszlavlont át tovább az Azovi-tengerhez és a Tmutarakanyi Fejedelemséghez vezetett. Nevét a szőlőről (*loza*) kapta: vadszőlő nőtte be az egész Dnyeper-partot. A Szolonij ('sós') út a Dnyeper mentén a Krímbe, a sós tavakhoz vezetett, neve ennek megfelelően a só szóból származik.

A tatárjárás után sérül a korábbi közlekedési rendszer. A Volga, a Don és a Dél-dnyeperi utakat az Arany Horda ellenőrzi, a Nyugat-dvini út a Livóniai Lovagrend ellenőrzése alá kerül. Ezek az utak újból majd csak a XIV. században szerzik vissza jelentőségüket.

Ugyanakkor ez az az időszak, amelyet a historiográfiában a tatár-mongol iga periódusának neveznek (XIII–XV. század), amikor Oroszországban megjelenik a hordai közigazgatás által bevezetett új közlekedési eszköz, a postakocsi. Ez voltaképpen postakocsi-állomások hálózata volt, amelyeket a lovak váltására egymástól 40–50 versztányira alakítottak ki. Ez a rendszer már csak a következő orosz történelmi korszakban bontakozik ki. (*Verszta*: régi orosz hossz mérték-egység. Úgy tartják, hogy egy verszta 500 százsény vagy 1066,781 méter. Valójában a verszta fogalma többször változott, attól függően, mennyi százsényt értettek alatta, s mekkorának tekintették a százsényt. Volt 656 százsényes és 875 százsényes verszta. Alekszej Mihajlovics Törvénygyűjteményében (*Szobornoje Ulozsenyije*) rögzítették, hogy egy verszta 1000 százsény. Ezzel együtt a XVIII. században kezdték használni az ún. 500 százsényes úti versztát.)

4.3. A Moszkvai Rusz közlekedésének és hírközlésének fejlődése

Az orosz államiság kialakulásával a infrastruktúra problémája egyre nagyobb jelentőségre tett szert nemcsak gazdasági, hanem politikai tekintetben is. Az országot a központból szétküldött rendeletekkel irányí-

tották, s az irányítás hatékonysága attól függött, mennyire gyorsan értek el ezek a címzetthez. Ráadásul a központi hatalom rendeleteinek célba érése nem is csak a megteendő távolságtól függött, hanem a klimatikus viszonyoktól is. Az egyes régiók közötti kapcsolattartás ősszel és tavasszal gyakorlatilag megszakadt vagy rendkívül nehézkes volt egészen a XIX. század második feléig – a XX. század elejéig, azaz a telegráf és telefon, valamint az aszfaltburkolat megjelenéséig. Az útatlan utak miatt (*raszputyica* – jellegzetes orosz szó, ami szinte lefordíthatatlan más nyelvekre) gyakorta nem egy hónap elment arra, hogy a cári rendeletet Moszkvából Szibériába eljuttassák.

A cári rendelet és más küldemény kézbesítésének fő eszköze ebben az időszakban a korábbról fönmaradt postakocsi volt. Külön társadalmi csoport keletkezett: a postakocsisok, akiknek három lovat kellett tartaniuk, s kötelezettségük teljesítése a kötelező szolgálat egy formája volt. A postakocsi jelentőségére utal, hogy már a XVI. században külön hatóságot hoztak létre irányítására, a forrásokban 1516-tól emlegetett Postakocsi Kormányshézék (*prikáz*), amelyet 1723-ban átalakítottak Postakocsi hivatalná.

A XVII. század második felében megjelenik a rendszeres, általános postaszolgálat. Először a külföldi (a „német” – ahogyan az orosz emberek az összes, érthetetlen nyelven beszélő országot nevezték) posta alakult ki: innen ered az, hogy a Rigába és Vilnába (ma Vilnius, Litvánia fővárosa) tartó postát „német” postának nevezték, ellentétben a belföldet kiszolgáló postakocsival. A rigai és vilnai postát nevezték „kupecpostának” is, mivel eleinte elsősorban a külföldi kereskedők levele-

zése alkotta forgalmukat. A „német” posta előbb a Követi Kormányshoz (*prikáz*) tartozott, a XVIII. századtól pedig a Külügyi Kollégiumhoz, azaz a külpolitikai hatóságokhoz. Emellett a XVII. század végétől üzemelt az arhangelszki „német” posta is: ekkoriban ugyanis Arhangelszk volt Oroszország fő külkereskedelmi kikötője. Oroszország „német” postáját a nyugat-európaiaktól elsősorban az különböztette meg, hogy míg az orosz állami intézmény volt, Nyugaton széles körben elterjedt a magáncégek által történő levélkézbesítés. A „német” postától eltérően, a postakocsi szolgálat szinte egész Oroszországban elterjedt. Csak postakocsi-vonalak voltak Szibériában, az ország déli részén, Ukrajnában és Belorussziában.

A vízi közlekedés tengelye az európai Oroszország középső és északi részén a XVI–XVII. században a Volga és az Oka folyó volt. E régió sűrű folyó- és tóhálózata elősegítette a Moszkvától nyugatra, északra és keletre vezető utak hálózatának fejlődését. Így, északra több víziúton el lehetett jutni Arhangelszkig, a Fehér-tengerre. A nyugati és dél-nyugati körzetek víziútjai a Dnyeperhez és a Donhoz csatlakoztak: fejlődésük az ázsiai országokkal folytatott kereskedelem intenzitásától függött.

A XVII. századra az ország középső körzeteiben stabil, a későbbiekben is fennmaradó szárazföldi úthálózat alakult ki. A legnagyobb csomópont természetesen Moszkva volt: legalább 9 nagy sugár irányú országút futott itt össze. Az egyik Arhangelszkből Holmogoran, Velikij Usztyugon, Vologdán és Jaroszlavlton haladt keresztül, a másik Asztrahányból a Volga mentén Nyizsnyij-Novgorodon át vezetett Vlagyimirba. A következő

Tveren keresztül kötötte össze Moszkvát Velikij-Novgoroddal. Szerpuhovon és Tulán keresztül vitt az út Kurszkba, ahonnan a Krímbe lehetett eljutni. Moszkvát dél felé Rjazannal, nyugat felé Szmolenszkkal kötötték össze utak. Dmitrov, Kasin, Bezseckij Verh (ma a Tverszkaja területen található Bezseck) átszelésével vezetett az út Moszvából az akkoriban jelentős kereskedelmi központba, Usztyuzsna Zseleznopolszkájába (ma a Volgográdi területen található Usztyuzsna városa).

A XVII. század Szibéria birtokbavételének korszaka, ennek megfelelően, ekkor alakult ki a központ és Szibéria közötti úthálózat is. E célra különböző víziutakat használtak, egyebek közt a Bajkál-tavat, az Ob, Léna és Jenyiszej folyókat.

4.4. A közlekedés és hírközlés fejlődése a XVIII–XX. század eleji Orosz Birodalomban

Már a XVIII. század első negyede, Nagy Péter reformjainak időszaka teljesen új kort jelent Oroszország földrajzi térségének birtokbavételében. Ekkoriban kezdik először a terepviszonyok geodéziai felmérését és rendszeres feltérképezését. A geográfiai-geodéziai kutatásokra tudományos expedíciókat szerveznek az Urálba, Szibériába, Távols-Keletre, az ország déli vidékeire. Oroszország tudományos vizsgálatának másik módja a kérdőíves adatgyűjtés volt, amelyet az 1725-ben alapított Tudományos Akadémia és más állami intézmények végeztek.

A XVIII. századi Oroszországban intenzíven folyt mind a szárazföldi, mind a vízi úthálózat fejlesztése a

gazdasági fejlődés, az új, köztük katonai jellegű állami feladatok következtében. A XVIII. század második felében kialakuló második főváros létrehívta az ország legélénkebb forgalmú főútvonalát, a 634 km-es Moszkva-Pétervár utat. A cári utazó udvartartás, amelynek ellátása a környező falvak és városok lakosainak kötelezettsége volt, három nap alatt tette meg ezt az utat; egy közembernek egy ilyen útra legalább egy hét kellett. 1817–1834 között a Moszkva-Pétervár út kapott először Oroszországban kemény burkolatot: kővel burkolták, miközben ki is egyenesítették és lerövidítették.

Az utak és hidak karbantartása a kormányzóságok, provinciák, járások és városok hatóságainak kötelezettsége volt, gyakorlatilag ugyancsak a helyi lakosságot terhelte adóként (*povinnoszty*). Az 1718–1724 évi adóreform idején szabályozták a magánszemélyek országon belüli utazását: Az ún. adózó rétegekhez tartozó parasztoknak és városi polgároknak akkor volt joguk utazásra, ha rendelkeztek a helyi hatóságok által kiállított útlevéllal, amelyben fel volt tüntetve az útvonal. A nemeseknek ún. útiokmánnyal (*podorozsnaja*) kellett rendelkezniük, amelyekben ugyancsak meg volt jelölve, hová, milyen céllal utazik a tulajdonosa. A hivatali célból utazó hivatalnok vagy katona használhatta a postakocsi-lovakat, amelyeket a postakocsi-állomásokon váltottak. A postakocsi-állomás egyúttal fogadó is volt, ahol a lovak váltására várva az utas olykor több napot is eltöltött. XVIII–XIX. századi memoárookban és az orosz szépirodalomban számos leírást lehet találni arról, hogy a postalovakhoz nem az érkezés sorrendjében lehetett hozzájutni, hanem rangtól, tehát társadalmi helyzettől függően.

Miután a nemesek 1762-ben felszabadultak a kötelező szolgálat alól, új életrend kezdett kialakulni a nemesi családokban: sokan közülük az őszt és a telet a városi házukban töltötték, s nyárra utaztak a vidéki birtokukra. Mivel ilyenkor nagy távolságokat kellett megtenni, több napot is úton töltve, magukkal kellett vinni az egész cselédséget, élelmet és az egész háztartást, sokszor egy tucatnyi, vagy még több kocsival keltek útra. Nem véletlen, hogy az út és az úton levés olyan nagy szerepet játszik az orosz folklórban, szépirodalomban, és egyáltalán az orosz kultúrában és az orosz nemzeti tudatban.

Az állami szükségletek, valamint a magánszemélyek országon belüli és külföldi szállítása postakocsival és postalovakkal, elősegítette a postaszolgálat fejlődését. Ugyanakkor már a XVIII. századra jelentősen megnőtt a magánlevél-forgalom, amely épp ebben az időszakban vált a személyközi infrastruktúra szokásos eszközévé. Az ország városainak többségébe rendszeresen járt postakocsi. Az 1730-as években megpróbálták létrehozni a világ leghosszabb postakocsi-útvonalát Pétervár és Ohotszk között, majd onnan Kamcsatkára. Egyebek között ezen az útvonalon kellett volna kézbesíteni a leveleket Vitus Behring kapitány Nagy Szibériai Expedíciója tagjainak. A zord természeti körülmények azonban nem tették lehetővé a gyors postajáratot Jakutszk és Ohotszk között.

A két párhuzamos postaszolgálat – a „német” és a belföldi „postakocsi” – sok kellemetlenséget okozott. Így például Moszkvából Pétervárra két posta járt: a „német” posta vitte a kereskedők leveleit és a kormány okiratait, a postakocsi pedig a kormányzati levelek mel-

lett a helyi közigazgatási intézmények küldeményeit és a nemesek magánleveleit. A postakocsi-szolgálat jóval kevesebbe került, mint a „német” posta. A két szolgálat összeolvasztása a XVIII. század közepén kezdődik meg.

Rendkívül nagy jelentősége volt a posta fejlődése szempontjából a kormányzósági városokhoz vezető útvonalak kialakításának. Ezeket először 1712-ben szervezik meg, hogy a Szenátus kapcsolatot tarthasson az egyes területek előljáróival. Rövid idő múltán a kormányzósági posták a Postakocsi hivatal fennhatósága alá kerülnek, és általánosan hozzáférhetővé válnak. A postakocsi-szolgálat az egész Oroszország területén kézbesítette az állami és magánleveleket, Minszktől Irkutszkig. Irányítása alá tartozott az ún. gyümölcsjárat, amely Asztrahányból Pétervárra nemcsak leveleket, hanem szőlőt, görög- és sárgadinnyét is szállított. A XVIII. század második felétől kezdenek postakocsi-kapcsolatokat létrehozni a járási városokkal, főleg az ipari központokkal és olyan létfontosságú ásványi anyagok lelőhelyeivel, mint a só vagy a vasérc. A helyi vonalakon a postások rendszerint gyalog közlekedtek a városok között. A helyi közigazgatás 1775-ös újrászervezésekor jelenik meg a postamesteri tisztség.

A rendszeres postaszolgálat mellett a magánszemélyek mindenféle alkalmi küldöncöt is igénybe vettek, a tehetősebbeknek pedig saját futárjuk volt. Ez főleg azért történt, mert a XVIII. századtól kezdve a magánleveleket ellenőrizték, azaz a levéltitok intézménye ebben az időben Oroszország nem létezett. Ellenőrizték még a külföldi követek diplomáciai levelezését is, akik ezért inkább saját kormány- és egyéb csatornáikat használták.

A XVI–XVII. században még létezett a katonai hírek fővárosba történő továbbításának rendszere (az ún. *sze-uncsi*), de kifejezetten tábori posta nem létezett. A hadsereg híreit alkalmi küldöncök továbbították, az utak megbízhatatlanok voltak, gyakran nem volt közlekedési eszköz. Ha egy hadműveleti körzetben nem volt megfelelő postakocsi-szolgálat, ez olykor befolyásolta a háború kimenetelét is. Csak a XVII. század végétől kezd kialakulni Oroszországban a hadiposta intézménye, amelyek közvetlenül az ezredek és a hadtáp állományaiba tartoztak. Ezt I. Péter hadi szabályzata intézményesítette, amelynek részét képezte a *tábori posta státuszára* vonatkozó cikkely is.

A XIX. század második felében az állami posta mellett a járások 53%-a rendelkezett külön szabályok, díj-szabás és saját bélyegek révén működő ún. zemsztvo-postával is. Postahivatalok működtek a vasútállomások és vontató-központok mellett. 1913-ban a postai küldeményeket a településeknek csak 3%-ban kézbesítették házhoz.

Hogy az orosz állam mekkora jelentőséget tulajdonított az infrastruktúranak, arról az I. Pál uralkodó által 1798-ban jóváhagyott, speciális Víziközlekedési hivatal tervezete tanuskodik. A hivatal hatásköre 1809-ben kibővült, Szárazföldi- és Víziközlekedési Igazgatóság lett a neve. Ugyanebben az évben létrehozták a szakemberképzést biztosító közlekedési katonai tanintézetet.

A víziutak használatának jellege már I. Péter alatt változik, megkezdődik a csatornák és zsiliprendszerek építése. A Balti-tengeri kijárat, valamint a főváros áthelyezése a Finn-öböl partjára szükségessé tette a Volgától

a Baltikumig terjedő víziút fejlesztését, hogy a hajók átrakodás nélkül elérhessék a folyók felső folyását. 1703–1709-ben megépítették a Visnyevolocki zsilip-rendszert, amely a Volgát a Névával a Tverca, a Cna, a Meta folyókon, továbbá az Ilmeny-tavon, a Volhov folyón és a Ladoga-tavon keresztül haladva kötötte össze. 1810-ben megnyitották a hajóforgalmat a Sekszna–Kovzsa–Viterga új hajóútvonalon. Ez volt a Mariinszkaja rendszer, 1811-ben pedig megindult a forgalom a másik rendszeren, amely a Tyihvinszkaja elnevezést kapta. Ez a két rendszer lehetővé tette a jóval nagyobb teherbírású hajók áthaladását. Így, a Mariinszkaja rendszeren előbb 150 tonnás, majd kiegészítő munkálatok elvégzése után, 300 tonnás hajókat is fogadni tudott.

A belkereskedelem fejlődése új víziutakat kívánt. 1828-ban megépült az Észak-Dvina víziút, amely a Sekszna folyót a Kubinszkoje tavon keresztül kötötte össze a Szuhona folyóval. Ez az út nagy szerepet játszott az északi gazdaság fejlesztésében. Belorusszia és Poleszje nyugati körzeteinek gazdasági fejlesztésében nagy jelentőségre tett szert az 1840-ben megépített csatorna, amely a Pripjaty folyót és a Nyugat-Bug (Viszla mellékfolyója) kötötte össze. A stabil hajózhatóság érdekében a Felső-Volgán 1840-ben megépítették a „*bejslot*” gátat, amelynek révén 400 millió köbméteres víztározót hoztak létre: a belőle leengedett víz biztosította az állandóbb mélységet Tver és Ribinszk városa között.

Oroszország első gőzhajója, a „Jelizaveta”, 1815-ben épült. A fából készült, 18 m hosszú, 4,6 m széles, 0,6 m merülésű hajótestben volt a gőzkatlan és a függőleges gőzgép, amely a falapátokkal felszerelt fedélzeti kere-

keket hozta mozgásba. Ez a gőzhajó volt az első rendszeres személyszállító járat Pétervár és Kronstadt között. 1840-ben a Káma folyón a Pozsevszki vasgyárban építettek két gőz-vontatóhajót és 1841-ban még egy gőzhajót. Az intenzív gőzhajó-építés azonban csak később, 1843-ban kezdődött, amikor megalapították az első gőzhajózási társaságot („A Volgán”), amely külföldről rendelt nagyobb teljesítményű hajókat. Az 1846-ban vízre bocsátott, akkori mérték szerint legnagyobb teljesítményű, gazdaságosabbnak bizonyuló hajók elindították a gőzhajózás gyors fejlődését nemcsak a Volgán, hanem más folyókon is. A Dnyeperen az első gőzhajó 1823-ban jelent meg, az Észak-Dvinán 1824-ben, a Bajkálon 1843-ban, az Amuron 1846-ban. 1868-ra Oroszország folyóin már 646 gőzhajó járt, 1913-ra pedig a 4600 hajóból álló folyami flottával rendelkezett, amelynek teljesítménye 1 millió lóerő, összteherbíró képessége 13,5 millió tonna. Oroszország folyami flottája 1913-ban 35 millió tonna rakományt szállított, összteherforgalma 28,8 milliárd tonna volt, ebből faáru 57%, gabona 11,2%, só 2,2%, olajtermékek 12%, egyéb 17,6%.

A XIX. század második felében a folyami flotta számára erős konkurenciát jelentett a vasút, amelynek építése még a század első felében megkezdődött. Nyizsnyij Tagil egyik vaskohászati gyárában már 1834-ben elkészült az első 854 méteres pályát. Az első gőzmozdonyt a két Cserepanov, apa és fia építette meg. Az első „szárazföldi gőzhajó” (így hívták Oroszországban a gőzmozdonyt akkoriban) 3,3 t vasércet szállított óránként 13–15 kilométeres sebességgel. Teherszállításon kívül 40 utas befogadására is alkalmas volt. A Cserepano-

vok hamarosan megépítették a második gőzmozdonyt is, amely nagyobb teljesítménye révén 16 tonnás szerelvényt is vontatni tudott. Mégsem ezt számítják Oroszország első vasútvonalának, mivel egy idő után felfüggesztették működését: a tulajdonosok inkább a közúti szállítást választották.

Az első igazi vasutat Oroszországban 1837-ben építették Szentpétervár és Carszkoje Szelo (a cári család egyik nyári rezidenciája) között; hossza 26,7 km volt. Az 1840-es évek elején határozták el a Moszkva–Pétervár vasútvonal megépítését. Éveken át dolgoztak a terven, építése 1844-ben kezdődött, hivatalosan 1851-ben nyitották meg. A 645 km-es vasutat I. Miklós imperátorról nevezték el. Forgalomba helyezésével a Pétervár–Moszkva országút elvesztette gazdasági jelentőségét, ami miatt számos, mellette lévő város tönkrement.

Az első vasútvonal megjelenése után Oroszországban megjelent a vasúti szolgálat is. 1851-ben I. Miklós századokra osztotta a vasutat kiszolgáló technikai személyzetet. A cári ukáz értelmében 14 önálló vasútmunkásszázadot, két kalauz és egy tárvirda századot hoztak létre, összesen 4340 fővel, ami megalapozta az első vasutasosztásokat. Feladatuk az volt, hogy karbantartsák a vasutakat, biztosítsák az állomások, hidak, vasúti átjárók őrzését.

A vasútépítés összességében azonban lassan haladt, a XIX. század közepére csak 1026 km sínpálya készült el. Ez rendkívül negatívan befolyásolta egyebek közt az 1853–1855-ös krími háború kimenetelét: a vereség egyik oka az volt, hogy hiányzott a gyors lőszer és utánpótlás szállítás. A vasútépítés második szakasza II. Sándor

1860–1870-es reformjai idején indult, amikor az építkezésbe már a magántőkét is be tudták vonni. Már az 1860–1880-as évek közepétől biztosítva volt az összeköttetés Moszkva és élelmiszer-, illetve nyersanyagbázisai között, valamint a legfontosabb orosz gabonatermelő körzetek és a tengeri kikötők között. A Moszkva–Nyizsnyij–Novgorod vonal összekapcsolta a fővárost a fő vízi útvonallal, a Volgával, rajta keresztül pedig Oroszország távolabbi vidékeivel. A Moszkva–Rjazany–Voronyezs–Zverovo, Kozlov–Tambor–Szaratov, Moszkva–Tula–Orjol–Kurszk–Harkov vonalak, amelyek később megépültek Szevasztopolig, a doni Rosztovig és Vlagyikavkázig, összekötötték a régi fővárost és a Fekete-föld központját, Ukrajnát, a Doni-medencét, a Volga-vidéket és Észak-Kaukázust. Az építkezés második szakaszában készült el Oroszország európai részét behálózó, Moszkvából kiinduló vasút-rendszer. Nagy eredmény volt a Volgához, a Balti- és Fekete-tengerhez vezető vasúti kijárat elkészülte. Az 1890-es évek elejére Oroszország vasúti hálózata közel 30 ezer km-t tett ki. 1891–1916 között épült meg a Transzszibériai vasútvonal, amelyet más néven, a Nagy Szibériai Útként is emlegetnek. Ez kötötte össze Oroszország európai részét a Távol-Kelettel. Hossza 9288,2 km: mind a mai napig ez a világ leghosszabb villamosított vasútvonala.

A vasútépítéshez szükség volt arra is, hogy hidakat építsenek a nagy folyók felett. Ezek többsége bonyolult mérnöki alkotás: a Jenyiszejen átívelő, 1899-ben emelt híd I. az eurázsiai kontinens második legnagyobb feszítávolságú (145 m) hídja, amely 1900-ban az Eiffel-torronnyal együtt aranyérmét és nagydíjat kapott a párizsi

világkiállításon. 1880-ban adták át a Volgán a Szizrany hidat, amely Oroszország középső részét a Volga-víddékkal, az Urállal és Szibériával összekötötte.

A gyapottermesztésre szakosodó Közép-Ázsia nagy gabonaszükségletének kielégítése érdekében megépítették a Kaszpi-tenger menti, Taskentig és Andzsiánig vezető utat, amelyet 1906-ban összekapcsoltak Orenburggal. Így létrejött a Közép-Ázsia és az alapvető vasúti hálózat összeköttetése. Az I. világháború idején Szibéria belső körzeteinek megközelíthetősége érdekében megépítették a Novoszibirszk–Barnaul–Szemipalatyinszk és a Pletajevo–Troick–Kusztanaj vasútvonalakat. Hogy a külföldi országokat megközelíthessék annak ellenére, hogy a Németország blokád alá vette a Balti-tengeri kijáratokat, nagy sebességgel kellett építeni a Volhov–Petrozavodszk–Murmanszk útvonalat, amely 1916-ra készült el. Oroszország vasúthálózatának a legnagyobb hibája a műszaki fejletlenség, a szerelvények viszonylag alacsony teljesítménye, valamint a magas szállítási költség volt. Ennek dacára a vasúti áruforgalom 1913-ban a folyami teherforgalom hatszorosra volt.

A XIX. században Oroszországban számos országutat építettek, eredeti technológia alapján készült szilárd burkolattal, 1861-re az ország úthálózata viszonylag fejlett volt. 1825–1861 között 9 ezer km út készült el, köztük az első osztályú Pétervár–Moszkva, Moszkva–Nyizsnyij-Novgorod, Moszkva–Szmolenszk, Pétervár–Riga, Moszkva–Breszt-Litovszk útvonal. Megépült a Moszkva–Varsó országút (1849), a kijevi (1850), a voronyezsi, valamint a Kijev–Breszt országút (1864). Az ekkoriban épült, legnehezebb út a 220 km-es Grúz Hadiút

(Tiflisz–Vlagyikavkaz). A vasútépítés üteme azonban mégsem bizonyult elég gyorsnak. A krími háború idején kiderült, hogy a Krimbe se országút, se vasút nem vezetett.

A reformok utáni korszakban intenzívebbé vált az útépítés. 1861–1900 között összesen 16 ezer kilométernyi országutat építettek, ezen kívül 11,7 ezer km kőburkolatú út volt. 1873-ban hagyták jóvá a stratégiai országutak építését, az 1877–1888-as orosz–török háború alatt pedig további számos új utat és hidat építettek. 1884-ben született a döntés, hogy 10 év alatt 2,9 ezer km stratégiai országutat építenek, de ez a terv csak részben valósult meg (1908-ra érték el csak a 2,6 ezer km-t). Oroszország európai részén az országutak mellett 11 ezer kilométernyi szilárd burkolatú út is volt (ebből 3 ezer csak részben volt kövezve). Különösen felgyorsult az útépítés (főként a stratégiai utaké) a XIX. század végén a Kaukázusban, az ország déli és dél-keleti részén. Ekkoriban jöttek létre az áttelepülést szolgáló döngölt földutak Szibériában és Közép-Ázsiában. Az európai Oroszország 61 kormányzósága a birtokában lévő kövesutak mellett 214 ezer kilométernyi döngölt földúttal rendelkezett, amelyek a zemsztvók fennhatósága alá tartoztak, a falusi utakat nem tartották számon.

Az autóközlekedés megjelenésével az országutak jelentősége megnőtt. Az autót a forradalom előtt csak személyes célra használták, bár próbálkoztak a közcélú hasznosítással is. Az I. világháború előtt a Közlekedésügyi Minisztériumba számos folyamodvány érkezett, hogy az állami utakat használhassák autóközlekedésre. Ez a közlekedési ág a Varsói és Kijevi körzetben már 1911–1912-re kialakult, de rendszeressé vált a Kaukáz-

zusban (Szocsi, Tuapsze és Szuhumi között), a Krímben, valamint Szibéria bizonyos körzeteiben.

A XIX. század közepétől Oroszországban megindul a többi infrastrukturális technológia alkalmazása, így például a telegráf. Az első elektromos telegráf-vonal néhány száz méter volt, a pétervári Palota teret szelte át: a Téli Palota és a Katonai Főparancsnokság között létesítették 1841-ben. 1852-ben helyezték üzemben az első föld alatti vonalat Pétervár és Moszkva között, két évvel később pedig megnyílt a Moszkva–Kijev–Kremenecug–Nyikolajev–Odessza vonal, s a nyikolajevi állomáshoz kapcsolták hozzá Herszont. 1859-ben elkészült a Herszon–Rosztov-na-Donu telegráf-vonal, 1875-re pedig csaknem minden kormányzósági központot bekapcsolták a hálózatba (a légvezeték elérte Omszk, Csita, Blagoveszenszk, Habarovszk és Vlagyivosztk városait). 1913-ra Oroszországban több mint 8 ezer, főként morze-rendszerű telegráf-készülék volt. A forgalom azonban viszonylag csekély volt. 1913-ban 42,3 millió táviratot küldtek.

Az állandó telefonkapcsolat létesítése Oroszországban az 1880-as évekre esik; mindaddig csak néhány kereskedelmi társaságok tulajdonában lévő magánvonal működött. 1879-ben bonyolították le Pétervár és Malaja Visera között az első interurbán hívást. Az első telefontársaságok csaknem egyidőben nyíltak Moszkvában és Pétervárott, 1882. júliusában. Pétervárott 1882. október végére már 259 telefon-előfizető volt, Moszkvában ugyanezen napig csak 200. Bár a telefon eleinte rendkívül drága volt és csak üzleti célokra használták, az előfizetők száma nagy ütemben nőtt. 1892-ben Pé-

tervárott már 1250, 1900-ban pedig 2918 előfizető volt. 1916-ra Oroszországban 194 interurbán telefonvonal volt, teljes hossza 16 ezer km.

4.5. A közlekedés és hírközlés fejlődése a Szovjetunióban és a mai Oroszországban

Az 1918–1921-es polgárháború során tönkrement a közlekedési hálózat, ezen belül a vasúthálózat és a harcok során használt szerelvények jelentős része. A folyami és tengeri flotta nem kis része külföldön rekedt: ezeken evakuálták a fehér hadsereg maradékát és a polgári lakosságot a Szovjet-Oroszországból. A közlekedés helyreállítása tehát a bolsevik hatalom egyik legfontosabb feladata volt, amely közvetlenül megalapozta az 1920-as évek végén kezdődő iparosítást. Ezzel együtt megkezdődött az új utak építése is. Már 1918–1920 folyamán átadtak a forgalomnak 1337 km új útvonalat, így az Arzamasz–Kanas, Orenburg–Orszk közöttieket. A következő években, az első ötéves terv elindulásáig (1828–1932) 6538 km vasutat építettek, így a Kazány–Szverdlovszk, Herszon–Aposztolovo, Gorkij–Kotyelnyics, Kolcsugino–Novokuznyeck, Acsinszk–Minuszinszk, Petropavlovszk–Borovoje, Burnoje–Dzsambul–Frunze vonalakat. Az első ötéves terv egyik legnagyobb építkezése a Turkesztán–Szibériai főútvonal (1442 km) volt, amelyet 1930-ban fejeztek be. Ugyanabban az ötéves tervben készült el a Magnyitogorszk–Kartala, Borovoje–Akmolinszk–Karaganda, Troick–Kartala–Orszk, Apatiti–Kirovszk, Tuapsze–Adler stb. vonal.

A második ötéves terv során (1933–1937) több mint 3,1 ezer km út, és 5,5 ezer km mellékút készült el, amelyek az ország legfontosabb körzeteit kötötték össze a Doni-medencével, Bakuval és az Embinszki olajvidékkel. A Szovjetunió 85,1 ezer km-es vasúthálózata már 1938-ra a világ második leghosszabb vonala volt. A vasúti teherforgalom 1940-ben 5,4-szer meghaladta a forradalom előtti szintet.

A legfontosabb, meridiális irányú vasútvonalak a Doni-medencét, a Kaukázust és az Alsó-Volga-vidéket kötötték össze Moszkvával, Leningráddal és az ország északi vidékeivel. Nagy jelentősége volt a szélességi irányt követő vasútvonalaknak, amelyek Moszkvából, Leningrádból és a Doni-medencéből indultak az Urálba és Közép-Ázsiába. Változatlanul nagy gazdasági és stratégiai jelentősége volt az Urált, Szibériát és a Távol-Keletet összekötő transzszibériai vasútvonalnak. Ez biztosította a legrövidebb utat Szibériába és Távol-Keletre Közép-Ázsiából. Az ország méreteihez képest azonban a vasúthálózat sűrűsége alacsony volt.

A II. világháború alatt a vasútnak kulcsszerepe volt a központi vidék gyárainak és polgári lakosainak az Urálba és Szibériába történő evakuálása során, a hadszínterek lőszerezéssel, haditechnikával és személyi utánpótlással való ellátása terén. A háború végére azonban a vasutak nagyrésze tönkrement. Helyreállítása fokozatosan haladt előre, ahogyan a Szovjetunió egyes területei felszabadultak a német megszállás alól. A háború alatt, katonai célból, új utak is épültek. Ekkor, valamint az első háború utáni ötéves terv során 85 ezer km főút épült, sok híd, állomás, telefonvonal és más létesítmény.

Az 1940-es évek végére a Szovjetunió vasúthálózatát lényegében helyreállították, az 1950-es évektől pedig új fejlesztési szakasz indult – teljeskörű villamosítással lecserélték a gőzmozdonyokat. Ugyancsak nagy munkálatok folytak az utak megerősítése és modernizálása terén. A Szovjetunió fennállása utolsó évtizedeinek legnagyobb építkezése a Bajkál-Amur vasútvonal (BAM) volt, amely még az 1930-as években indult el, de túlnyomó részét az 1970-es években hozták létre. Hossza 4324 km. A BAM a transzszibériai vasútvonaltól északabbra halad, Tajsetnél ágazik el tőle, Bratszknál szeli át az Angarát, Uszty-Kutnál a Léna folyót, keresztül megy Szeverobajkalszkon, északról megkerüli a Bajkált, majd Tindán át, Komszomolszknál áthalad az Amuron, és a Csendes-óceánnál ér célhoz.

1989-re a Szovjetunió használatban tartott vasútvonalainak hossza 145 ezer km-t tett ki, ami a világ összes vasútvonalának 12%-a, teherforgalma azonban a világ összes vasúti teherszállítmányának 50%-át is elérte. A belföldi teherforgalom 70%-a vasúton zajlott. A Szovjetunió felbomlása után a vasúthálózat jelentős része külföldre került, emellett a vasútvonalak nagy részét gazdasági okok miatt használaton kívül helyezték. Jelenleg Oroszország teljes vasúthálózatának hossza 85,5 ezer km.

A szovjet korszakban folytatódott a vízi közlekedés korszerűsítése, hatalmas csatornák épültek, amelyek egy részének terve még a XVIII–XIX. században született. 1931–33-ban épült meg a Fehér-tengeri – Balti csatorna (Belomor-kanal), amely a Fehér-tengert és az Onyega-tavat a Balti-tengeri kijáráttal köti össze. Teljes hossza 227 km, 19 zsilippel. 1937-ben fejezték be a

Moszkva–Volga csatorna építését, ami 4 év 8 hónapot vett igénybe. Teljes hossza 128 km. Már a II. világháború után épült a Volga–Don csatorna, amelynek munkálatai 1948-ban kezdődtek, és 4,5 éven át tartottak. Hossza 101 km, ebből 45 km a víztároló medencék hossza, a csatornán 13 zsilip van. Átlagosan 211 napon át hajózható, ez idő alatt min. 5000 hajó halad át rajta, amelyek max. 5 ezer tonnásak lehetnek. A csatorna évi áteresztő-képességét 16,5 millió tonnára becsülik. Mindezeket a gigantikus csatornákat rabok építették, a rendkívül kemény munkakörülmények miatt közülük nagyon sokan elpusztultak. Csak a Fehér-tengeri csatorna építésének áldozatainak száma 50–200 ezer között lehet.

A Szovjetunióban és a világ más országaiban új közlekedési ágként jelent meg a polgári repülés. Az első rendszeres, 420 km-es légiutat már 1923-ban megnyitották Moszkva és Nyizsnyij-Novgorod között. Ugyanebben az időszakban kezdte meg működését a Moszkva–Königsberg járat, amelyen négyüléses, német „Focker F-III” gép közlekedett. 1924-ben Ukrajnában megnyílt a Harkov–Poltava–Kijev, Harkov–Odessza járat. Az 1920-as évek végétől gazdasági és tudományos célra is használják a repülést: az 1930-as években a szovjet pilóták számos távolsági világrekordot állítottak fel. Így pl. 1937-ben az Északi sarkra szállították az I. D. Papanyin vezette, első szovjet expedíciót. Ugyanebben az évben V. P. Cskalov, G. F. Bajdukov és A. V. Beljakov pilóták szovjet gyártmányú ANT-25 gépeken elsőként tették meg az Északi-sarkon keresztül a Moszkvából az Egyesült Államokba vezető utat. 1938-ban repültek először Moszkvából a Távols-Keletre leszállás nélkül.

A háború után újraindul a nemzetközi légitranszport. A kiadott utasítás szerint a lehető legrövidebb idő alatt helyre kellett állítani a rendszeres légitranszportot Moszkva és Berlin, Belgrád, Budapest, Bukarest, Varsó, Bécs, Kabul, Prága, Szófia, Teherán, Stockholm, Helsinki, Ulánbátor és Hami (Nyugat-Kína) között. Már 1948-ban 5440 utast, 403 tonna postai küldeményt, 1398 tonna árut és csomagot szállítottak. Az 1950–60-as években számos repteret építettek Oroszország területi központjaiban és a Szovjetunió köztársaságainak nagyobb városaiban. A szovjet korszak végére gyakorlatilag az egész országot behálózó légitranszport alakult ki, amelynek működtetése állami monopólium volt, az Aeroflot végezte. A mai Oroszországban számos nagyobb és kisebb légitranszporti társaság üzemelteti mind az országon belüli, mind a nemzetközi járatokat.

A forradalom előtti Oroszország és a Szovjetunió közlekedési rendszerének gyenge pontja egyaránt az autóközlekedés volt. Oroszország területén az éghajlati viszonyok miatt nehéz tartós burkolattal ellátott utakat építeni. Ezért az gépjárműveket sokáig nem tartották jelentős a teherszállító eszköznek. A személyautó-transzport a Szovjetunióban ugyancsak fejletlen volt. Ezért az 1960-as évekig csak a stratégiai jelentőségű összeszövetségi és köztársasági főutak épültek, a helyi hálózat gyakorlatilag nem fejlődött. Így például mindjárt a háború után, 1945 júniusában rendeletet fogadtak el *„A nagyvárosokba bevezető autóutak építéséről és helyreállításáról”*, amelynek megfelelően közel 10 ezer km utat építettek. A helyi úthálózat csak 1959-től indult fejlődésnek, amikor rendeletet adtak ki, hogy minden vállalat és szervezet vegyen részt a helyi utak építésében.

Ennek eredményeként eléggé szerteágazó úthálózat jött létre, minősége azonban igen gyenge volt. A Szovjetunióban, Nyugat-Európától és az USA-tól eltérően, autópályák szinte egyáltalán nem épültek.

A Szovjetunió felbomlásakor megváltozott a helyzet. Számos magánvállalat jött létre távolsági teherszállításra. Több szakember szerint ma szükség lenne arra, hogy újraosszák a szállítási feladatokat a vasút, a közút és a víziút között. Sokszorosára nőtt és tovább növekszik a személyi tulajdonban lévő autók száma, miután Oroszországban is lehetővé vált a külföldi autók beszerzése, majd megindult az ismertebb külföldi márkák oroszországi gyártása. 2007 elején 35 millió gépjármű volt Oroszországban, 2009. január 1-én ez az adat már 41,2 millió. Csak 2008 folyamán 6,5 %-kal, azaz 2,51 millióval nőtt az Oroszország területén lévő járművek száma, s ennek 88,4%-a magántulajdonban van. Emiatt a mai Oroszországban az egyik legsürgetőbb feladat az új autóutak építése és a már meglévők korszerűsítése.

Az 1920-as évek óta fejlesztik a postai szolgáltatást. 1924-ben létrehozták a kistelepüléseket ellátó mozgópostát, 1925-re a küldemények házhoz szállítása a lakosság 68 százalékát, a települések 27 százalékát érintette. Az 1920-as évektől létezik a légitársaság.

Fejlődött a távirat- és telefonhálózat is. Az 1960-as évek elejére megtörtént a községi tanácsok, szovhozok és kolhozok telefonnal való ellátása (a legtávolabbiak kivételével), bővült a rádió, majd a televízióadások sugárzása. A rövidhullámú rádióadás 1966-ra 146 városra terjedt ki. Televíziós központok épültek Kijevben, Rigában, Szverdlovszkban, Tallinnban, Minszkben, Taskentben, Tbilisziben és számos más városban. 1966–1970

folyamán helyezték működésbe az Egységes Automatizált Hírközlési Rendszert, amelynek keretén belül kiterjedt kábel- és rádióadó hálózat épült. Ezek hossza a jelzett időszakban duplájára nőtt. 1966–1975 között 62 százalékkal nőtt a távirdai forgalom, a postai forgalom pedig 1975-re elérte az 50 milliárd küldeményt. A telefonellátottság ugyanakkor igen alacsony volt, a központi körzetek kivételével. Az 1980-as évek közepén 100 városi lakosra 14 telefon jutott, a falvakban 5,1.

A mai Oroszországban a vezető nyugati országokhoz képest ugyan némi késéssel, de nagy ütemben fejlődik a mobiltelefon- és elektronikai szolgáltatás. A mobiltelefonok száma már 2006-ban 2,5-szer nagyobb volt, mint a vonalas telefonoké, 100 lakosra 90 mobiltelefon, s csupán 30 vonalas telefon jutott. 2009-ben a lakosság 81,7 százaléka rendelkezett mobiltelefonnal. Az utóbbi másfél évtizedben kormányzati és nem kormányzati szervek számos programot indítottak a közép és felsőfokú tanintézetek komputerezálására. 2006-ra a lakosság 35%-a használt számítógépet, az üzemben lévő számítógépek száma 2008-ban elérte a 40 milliót, ami az előző évinél 28,2%-kal több. 2008-ban 100 főre 28 számítógép jutott, ez a mutató azonban jóval alacsonyabb, mint számos fejlett országban.

Függelék

Részlet L. V. Milov: *A nagyorosz földműves és az orosz történelmi folyamat sajátosságai*
c. könyvének bevezetőjéből (3–12., 19–25. o.)

A jelen munka arra tesz kísérletet, hogy legalább első megközelítésben értelmezze az orosz történelmi folyamat specifikumát. E kutatás szükségessége mindenekelőtt azon alapul, hogy az orosz historiográfia – legalábbis az utóbbi fél évszázadban – az oroszországi történelmi fejlődés összeurópai vonásainak feltárására helyezte a fő hangsúlyt, ami önmagában véve helyes. E koncepciók kidolgozásakor azonban nyilvánvalóan inkorrekt túlzások is előfordultak. Egyes szerzők arra törekedtek, hogy feltétlenül azonosságot állapítsanak meg az orosz és a fő nyugat-európai országok fejlődési szakaszai között. Különösen élesen látszik ez az oroszországi kapitalizmus geneziséről szóló vitában, amely immár évtizedek óta folyik szovjet (most pedig orosz) történészek között. Egyesek a XV. század végére, a XVI. század első felére teszik a kapitalizmus csíráinak megjelenését, míg mások szerint ez nem történhetett korábban, mint a XVIII. század közepe. A szovjet állam által erőteljesen és célirányosan támogatott humán tudományok, illetve az orosz történelem „összeurópai” alapjait hangsúlyozó nyilvánvaló történészi szemlélet végeredményben erőteljesen befolyásolta az elit történelmi gondolkodását.

Mindemellett a háború utáni hazai történetírásban

voltak más, súlyos prioritásbeli aránytalanságok is az egyes problémák kutatásának meghatározásakor. Rendkívül sok tanulmány készült például az osztályharcról, miközben szinte egyáltalán nem kutatták a mindennapi életet, miközben az a téma a külföldi szakirodalomban évtizedeken át alapos és beható vizsgálat tárgya volt. Ha, mondjuk, az orosz történészek foglalkoztak is a paraszti gazdasággal, az volt a központi kérdésük, mikor kezdődött a parasztság rétegződési folyamata, mikor vált a vagyoni differenciálódás társadalmi egyenlőtlenséggé. Természetesen ezek igen fontos problémák, de sajnos háttérbe szorítottak más, akkor kevésbé lényegesnek tűnő kérdéseket, mint például a mezőgazdasági termelés technológiája, a paraszti életmód stb. Igaz, ezzel részben foglalkoztak az orosz néprajzkutatók, munkáik azonban a történelmi kutatásokat nem helyettesíthették. A legjelentősebb mulasztás azonban, nézetem szerint az volt, hogy nem értelmezték kellően a természetföldrajzi tényezők szerepét Oroszország és az Orosz állam népeinek történelmében.

A történészek persze ismerték a földrajzi tényező szerepének általános jelentőségét Sz. M. Szolovjov és részben V. O. Kljucsevszkij munkáiból, tudták „mennyire előnyös a társadalmi élet gyors fejlődése szempontjából a tenger közelsége, a hosszú partszakasz, a nem túlzottan nagy, szigorú határok közé vont állami terület, mennyire kényelmes a természetes belső közlekedési rendszer, a differenciált formák, mennyire hasznos, ha nincsenek nyomasztó méretek, ha jó a klíma, nincs se afrikai hőség, se ázsiai fagy”. Sz. M. Szolovjov teljesen általánosítva megjegyezte, hogy „a természet

Nyugat-Európa és népei számára – az anya, míg Kelet-Európa, s az itteni életre kárhoztatott népek számára – mostoha”. A kelet-európai népek, s főként az orosz – Sz. M. Szolovjov szerint nem rendelkeztek az optimális fejlődés olyan kulcsfontosságú feltételeivel, mint „a kedvező klíma, a termékeny talaj, nagyszámú lakosság a nagyméretű és heterogén országban, ami lehetővé tenné a tevékenységek megosztását, a kiterjedt belső kereskedelmet, a különböző helységek egymással fenn tartott állandó kapcsolatát, a nagyvárosok virágzását”. E feltételek hiánya, mint a nagy történész joggal jegyezte meg, döntő hatást gyakorolt az orosz államiság jellegére: „Amikor a hatalmas térségekben szétszórt lakosság elkülönült életet él, a tevékenység megosztása nem kapcsolja őket össze, amikor nincsenek nagy városok, ... a közlekedés nehézkes, amikor a közös érdekeket nem ismerik fel, akkor az ily módon széttagolt részek között mesterséges kapcsolatokat teremtenek centralizációs kormánypolitikával, amely annál erősebb, minél gyengébb a belső kapcsolat. A centralizáció, természetesen... jótékony hatású és szükséges, mert nélküle minden összeomlana és széthullana”. Ezek a globális, csaknem marxista szellemben hangzó tézisek végeredményben éles reakciót váltottak ki. A XX. század harmincas éveiben megjelent szovjet hivatalos kiadványok rendkívül szigorúan a polgári tudomány szüleményének nevezték, tehát alapjaiban helytelennek minősítették azt, hogy a földrajzi tényezők befolyásolhatják a népek és államok fejlődési módját és ütemét. Akkor ennek az ideológiai manővernek nyilvánvalóan megvolt a maga értelme, mivel ugyanazt sugallta, mint a jelszó: „Nincs olyan vár, amit a bolsevikok be

ne tudnának venni”. Az ország nagysebességű iparosítása talán meg is követele az ilyen jellegű történelmi posztulátumokat. De amint az ideiglenes tézisek állandósultak, végül elsődleges alapul szolgáltak ahhoz, hogy történelmünket visszavonhatatlanul a „nyugati” minta szerint korrigáljuk. Idővel a szovjet emberek az ország klímájáról végleg nem vettek tudomást, acélüveg épületeket emeltek, a falak egyre vékonyabbak lettek, az óriási ablakok csaknem az egész külső falat beborították, ami jócskán megemelte a különböző energiák költségeit, az ország gazdaságának infrastrukturális költségeiről nem is beszélve. Bizonyára, még legkiválóbb reformerek sem tudtak megszabadulni a tankönyveinket uraló történelmi koncepcióktól, ahol minden nyugati mintára történt, csak bizonyos időbeli késéssel, miközben az alapvető klimatikus és természeti tényezőkre szikrányi figyelmet sem fordítottak. Az orosz reformerek többsége egyébként a külföldi gazdaság és történelem szakértője. Ezért aztán az is előfordult, hogy a mezőgazdaság mai problémáinak vizsgálatakor, természeti-klimatikus viszonyaink hamis megítéléséből kiindulva, egyre csak kárhoztatják az orosz agráriumot, s olyan példákat hoznak, mint a teljesen más klimatikus zónában lévő Finnország, Svédország, sőt Kanada gyakorlata.

Manapság azonban már nem lenne elegendő, ha pusztán rekonstruálnánk Sz. M. Szolovjov historiográfiai posztulátumait a hazai történelemre vonatkozóan, mivel ez csupán makromegközelítés, amely válasz nélkül hagy sok kérdést főként amiatt, mert Oroszország társadalom- és gazdaságtörténete, különösen a paraszt-ság története szinte egyáltalán nincs kidolgozva. Ezért

mindezidáig nem világos, milyen konkrét történeti és gazdasági mechanizmussal hat a természeti-klimatikus tényező a legfőbb termelő, a paraszt életére, és végeredményben, a társadalom és az állam életére. Hiszen csak maga az a tény, hogy az orosz ember törekeny faházakban lakott, amelyektől egykönnyen megvált, „elhagyta a házát, szülővárosát vagy faluját”, nyilvánvalóan nem magyarázza meg kielégítően az alapvető jelenséget: az orosz állam területének növekedését és népeinek állandó belső vándorlását. Beható elemzésre vár „a kiterjedt és heterogén ország nagyszámú lakossága” és „a tevékenységek megosztása”, azaz a társadalmi munkamegosztás között feltételezett kölcsönös kapcsolat is. Ez pedig olyan tényezők alapos vizsgálatát igényli, mint a paraszti gazdaság anyagi kultúrájának fejlettségi szintje, a „nagyorosz földműves” munkafeltételei és termelési lehetőségei. Végezetül, teljesen nyilvánvalóan konkrétan kell rögzíteni a klimatikus korlátok érvényesülését az orosz mezőgazdaságban.

A jelen munka számos különböző történeti forráson alapul: mindenekelőtt a XVIII. századi dokumentumok korpuzán (topográfiai leírások, gazdasági kommentárok az általános határmegosztáshoz, a kolostori birtokok ún. „gazdatiszti leltárai”, kérdőívek, mezőgazdasági periodikák, tudósok úti jegyzetei, statisztikai adatok, földbirtokosi instrukciók stb.). A korábbi időszakból XV–XVI. századi okmányokat, leltárkönyveket, és számos más forrást használtunk. Bevontunk más dokumentumokat is egészen a XIX. századig. A források többségének szűkszavú és száraz előadásmódja arra készítette jelen sorok íróját, hogy értékeljen a régmúltról ránk maradt minden töredéket. A történeti szakirodalom

ugyancsak széles körben került felhasználásra, ám tematikus sokszínűsége és nagy kronológiai szórása aligha teszi lehetővé, hogy önálló historiográfiai fejezetet szenteljünk neki.

A természeti-klimatikus tényező orosz történelemre gyakorolt hatását célirányosan először, de kis terjedelemben e sorok szerzője kísérelte meg összefoglalni a *Natural and Climatic Factor an Peculiarities of Russian Historic Process* című, német folyóiratban publikált cikkében (1991), amelynek alapjául az ugyanazon év februárjában a Riverside-i California Egyetemen (USA) tartott előadás szolgált. A koncepció újságcikk-változata már 1989-ben készen állt, de csak 1992-ben sikerült nagy nehézségek árán közzétenni, holott már ugyanazon évben újraközölte egy francia kanadai folyóirat, a rákövetkező évben pedig a *Szocium* című hazai, szemlélő folyóirat. 1992 nyarán jelent meg egy nagy tanulmány a *Voproszi isztorii* című folyóiratban, 1994-ben pedig ennek olasz változata. Napvilágot láttak az orosz történelmi fejlődés egyes részaspektusaira gyakorolt természeti-klimatikus hatásokat elemző munkák is.

Rövid idő alatt kiderült, hogy elfogadottá vált a javasolt koncepció Oroszország mint minimális hozzáadott össztermékkel rendelkező társadalom történelmének leírására. A szaksajtó már 1995-ben mintegy közismert tényként kezeli az oroszországi rendkívül rövid mezőgazdasági munkaszezon és a sajátos munkaszervezési szükséglet kategóriáit. Attól azonban még igen távol vagyunk, hogy az orosz társadalmi lét e fontos sajátosságát és az orosz történelemre gyakorolt hatását teljes mélységében megértsék.

Mielőtt röviden ismertetnénk a nagyoroszok lakó-

helyeinek klímáját, előzetesen jellemezzük azon országok klimatikus viszonyait, amelyekkel manapság az oroszországi életkörülményeket összehasonlítják.

Mint ismeretes, a Skandináv-félsziget és Finnország külön atlanti-arktikus (sarkkörü) klimatikus területet képez. A teleket gyakori, az Atlanti óceán felől érkező ciklonok jellemzik, váltakozva a lehűlt arktikus légtömegek betörésével. De még a fagyos teleket is erős atlanti hatás kíséri, amely erős felmelegedéseket vált ki.

A nyár ebben a régióban viszonylag hűvös az északi szelek dominanciája miatt. A tavasz azonban, mint Nyugat-Európa egészében, hosszú ideig tart. Rendkívül fontos megjegyezni, hogy itt nem térnek vissza tavaszi hidegek, azaz nincsenek tavaszi fagyok, ezért a mezőgazdasági munkák elég korán kezdődhetnek. Nyáron Észak-Európában rendszeresen képződik alacsony nyomású zóna, ezért itt aszály nem fordul elő, a tavaszi-nyári borús napok nagy száma (például Finnországban) pedig nem befolyásolja negatívan a vegetációt, mivel kompenzálja a világos nappal hossza. Ez jellemzi egész Észak-Európát.

Nyugat- és Közép-Európa (beleértve az Alpokat és az Északi-Kárpátokat) alkotja az euro-atlanti klimatikus területet, ahol a fő ható tényező mind az atlanti óceáni, mind az európai kontinentális levegő (meleg, de nem nedves). Nyugat-Európában ugyanakkor az Atlanti-óceán hatása erősebb, itt nem alakulnak ki jelentős kontinentális levegőgócok. Az intenzív atlanti ciklonok következtében a magas nyomású területek kelet felé húzódnak, s nem maradnak meg Nyugat-Európa fölött. Más szóval, nem, vagy alig fordulnak elő tartós lehűlések vagy túlzott felmelegedés. Lehűlést időnként a

kelet-európai anticiklonok idéznek elő. Télen viszont a fagyok az arktikus levegő (igaz, ritka) betöréseiből származnak. Az atlanti levegőbetörések azonban gyakoriak, és hatásuk olyan nagy, hogy télen Európában – észak kivételével – az izotermák meridionális, nem pedig szélességi irányban haladnak.

A nyári időszak időjárását Nyugat- és Közép-Európában a hagyományosan erős, tengelyével mindig Európa felé haladó azori anticiklon, valamint a megnövekedett nyomású arktikus zóna szabályozza. Európa mérsékelt övezetében a nyári csapadékok főként az atlanti (pontosabban tengeri) légtömegek betörésének hideg frontjain fordulnak elő. E folyamatok rendszeressége miatt Európa középső övezetében viszonylag állandó a nyári csapadék összmenyisége, bár ezek jelentős része mindenképpen elpárolog. A nyár izotermák Európában (az óceáni partvidék kivételével) a szélességi kör mentén haladnak. Észak-Európában a nyári csapadékmennyiség észrevehetően nő, mint ahogy növekszik Európa keleti része felé haladva is. Az aszály itt ritka jelenség. Az évi átlagos csapadékmennyiség Nyugat-Európában 500–1000 mm.

Az őszi folyamatokat Nyugat-Európában a kontinens fokozatos lehűlése alakítja. A kontinentális levegő hőmérsékletét azonban állandóan kiegyenlíti a betörő, már melegebb tengeri levegőtömeg. Minél közelebb a tél, annál melegebb a tengeri levegő. Az őszi második felében anticiklonális időjárás dominál, de a gyakori meleg tengeri levegőbetörések miatt alacsony felhősödés alakul ki, szemerkélő esővel. Közép-Európában szeptember végén, október elején szinte mindennap visszatér a meleg.

Mielőtt áttérnénk Kelet-Európa klímájának jellemzésére, röviden bemutatjuk Észak-Amerika (mindenekelőtt Kanada) klímáját. A lényeg az, hogy az Euráziánál jóval kisebb Észak-amerikai földrésznek nincs éles kontinentális éghajlata. A nyugati hegylánc elzárja a csendes-óceáni légtömegek útját, a meleg és hideghullámok pedig meridionális irányban haladnak. Az erős és egész évben állandó ciklonális tevékenység azonban enyhíti a kontinentális éghajlatot. Nincsenek olyan zárt területek, ahol akár az alacsony, akár a magas hőmérséklet állandósulnak. És ez kardinális különbség Kelet-Európához (különösen Szibériához) képest. A tél Kanadában kemény, a hőmérsékleti minimum elérheti a -45°C -ot, de a fagyok nem tartósak. A téli hőmérséklet átlagosan $15\text{--}20^{\circ}\text{C}$ -kal magasabb, mint Kelet-Szibéria legzordabb körzeteiben. Következésképp, az altalaj nem fagy át olyan mértékben, mint Szibériában és Kelet-Európa más körzeteiben. Különösen fontos hangsúlyozni a hó bőséges mennyiségét.

A nyári időszakra ugyancsak aktív ciklonális tevékenység jellemző. Nyáron még a szubtrópusi zónában is erős az atlanti légtömegek hatása. Az atlanti-térség passzátszelei a Mexikói-öböltől észak felé haladnak, ciklonokat idézve elő. A legészakibb területen természetesen, ahol a kontinenst öblök szabdalják, Kanada levegője hűvösebb, mint Szibéria nyári levegője, az áruterelő földművelést ez azonban nem befolyásolja.

A forradalom előtti Oroszország területének mérsékelt zónájában 12 éghajlati terület volt. A tágas európai Oroszország egészen az erdők déli határáig az atlanti-kontinentális éghajlati övezetbe tartozik. Jellemzését célszerűbb a középső résznél, nevezetesen a Moszkva-

parti másodlagos moréna-síkságnál kezdeni. Az itteni éghajlat legfontosabb tényezője: atlanti ciklonok nagyon hosszú nyári csapadékos és téli olvadási időszakokkal. A nyugati ciklonok miatt hideg évszakban a teljes felhőzet eléri az időszak 77%-át, nyáron a 43%-ot. Ugyanakkor ezt a zónát az északról érkező arktikus levegő erőteljes hatása is jellemzi. A tartós sarkkörüli anticiklonok vagy lassan haladó magasnyomású légrétegek következtében gyakoriak a zord telek, amelyek elpusztítják az olyan fafajtákat, mint a juhar, hárs, mogyoró és tölgy. A tél itt általában november harmadik harmadában kezdődik, és március végén ér véget. A hótakaró október 30. és december 20. között alakul ki, és vastagsága eléri a 40–50 cm-t. A Moszkva-környéki teleket éles változások jellemzik. Decemberben jelentős felmelegedések fordulhatnak elő, a tél végét jelző felmelegedés azonban leginkább március utolsó harmadában indul meg, a Földközi-tenger felől érkező légtömegek betörése folytán. A felmelegedést azonban fékezheti, sőt teljesen meg is szakíthatja az arktikus szelek betörése. Ezért itt előfordulhat korai és kései (április közepén kezdődő) tavasz egyaránt. A kései tavaszt a nap sugárzás és a helyi konvekciók hatásának növekedése okozhatja. A korai tavaszokhoz gyakran hideg június társul, de a kései tavasz gyakoribb. Május első harmadában gyakorlatilag minden évben bekövetkezik az arktikus légtömegek betörése, ami nagyon gyakran vezet éjszakai fagyokhoz.

A nyár a Moszkva-környéken június közepén kezdődik, pontosabban, a második harmadban, és szeptember közepén végződik. Nagyon gyakran hideg és esős. A nagy területekre kiterjedő felhősödés miatt

minden nagyon lassan nő. Forró nyarakon elhúzódó anticiklon esetén csapadékhiány lép fel, bár a párolgás némi csapadékot idéz elő. A nyári hőmérsékleti maximum $+32^{\circ}\text{C}$, $+35^{\circ}\text{C}$ (ami nagyon ritka). A júliusi középhőmérséklet $+17^{\circ}\text{C}$ és $+19^{\circ}\text{C}$ között ingadozik, a nyári csapadék összmenyisége 180–240 mm, az éves pedig 600 mm.

Az ősz itt nagyon korán köszönt be: október második harmada már télelőnek számít, bár ősz elején gyakran előfordul a meleg időjárás is, kevés felhővel. Ugyanakkor gyorsan nő az arktikus levegő hatása, ami korai éjszakai fagyokat idéz elő.

A központtól észak-nyugatra terül el a Balti-síkság, számtalan tóval és folyóval (ezért is nevezik Tó-vidéknek). Az atlanti légtömegek betörése jóval erősebben hat az itteni éghajlatra, mint az európai Oroszország centrumában. A Csúd-Lubanasszk-síkság, valamint az Ilmeny-menti síkság klímája meglehetősen enyhe. A tél viszonylag meleg, változékony időjárással. Decemberben erős a felhősödés. Az arktikus betörések fagyokat hoznak, olykor -25°C is előfordul. A január-februári átlaghőmérséklet azonban -1°C . A Tó-vidéken a tavasz a hatalmas vízfelület hosszantartó olvadása miatt későn kezdődik. A keletebbre eső területeken a télből a tavaszba történő átmenet rövidebb idő alatt zajlik le. A növényzet azonban itt is lassan fejlődik. Májusban rendszerint még fagyok vannak, az észak-keleti szelek pedig olykor még május végén is hideget hoznak. Tavasszal a csapadék kevesebb, mint ősszel. A ciklonok és anticiklonok rendszertelen váltakozása miatt olykor még júliusban is vannak kisebb éjszakai fagyok.

Június közepétől veszi kezdetét a nyári időszak. A jú-

liusi középhőmérséklet $+16^{\circ}\text{C}$, $+18^{\circ}\text{C}$ (a maximum ritkán éri el a $+35^{\circ}$ -ot). Júniusban viszonylag kevés a felhő, de a nyár második felében több eső esik (júliusban-augusztusban a lehulló csapadék eléri a 210–240 mm-t).

Az őszi átmenet nélkül, észrevétlenül köszönt be. Errefelé hosszabb és langyosabb, különösen jellemző ez a Ladoga- és Onyega-tavak partvidéki körzeteire. A nyugati szelek nedvességet és ködöt hoznak. Októberben, az észak-keleti szelek hatására fagyok is előfordulhatnak.

A Dvina-Pecsera-síkságon nagyon hideg a tél, a fagy eléri -30°C , -35°C -ot. Ráadásul, mivel a kontinentális éghajlat kelet felé terjed, a januári izotermák megközeleltik a meridionális orientációt, miközben a téli hőmérséklet kelet felé haladva erőteljesen zuhan. Ezt természetesen az atlanti légtömegek erőteljes hatása okozza, de ezzel egyidejűleg óriási a Jeges-tenger hatása is. Összességében, a Dvina-Pecsera klimatikus térségben az észak-nyugatról és észak-keletről érkező légtömegek gyakori váltakozása változékony időjárást idéz elő. November-decemberre hosszantartó felhősödés jellemző. A csapadék túlnyomó része ősszel és télen hull le. A hótakaró vastagsága nyugaton 50–60 cm, keleten eléri az egy métert is. A magas nedvességtartalom és a gyenge párolgás miatt bőséges a felszín feletti víztömeg. A nap-sugárzás maximuma május-júliusra esik, miközben a téli időszakban erőteljesen csökken. A nyár hűvös. A dombságok révén a Valdaj éghajlata mérsékelt-kontinentális, a nyarak hűvösek, a telek enyhék. A mérsékelt szélességi kontinentális levegő hatása dominál. Rendkívül jelentős a behatoló arktikus légtömegek hatása is. A déli szelek jóval kevésbé befolyásolják az itteni éghaj-

latot. Télen a kontinentális légtömegek -15°C , -20°C -ra is lehűlnek, de a gyakori nyugati ciklonok olvadást idéznek elő, előfordulhat $+10^{\circ}\text{C}$ hőmérséklet is. Az arktikus légtömegek betörése miatt azonban a hőmérséklet csökken, erősen fagy (-30°C is lehet). Nyáron a levegő ritkán melegszik fel $+20^{\circ}\text{C}$ fölé (a maximum $+25^{\circ}\text{C}$). A dombvidék déli részén erősebb a felmelegedés. A nyugati és dél-nyugati nyári szelek esőt és lehűlést hoznak. Az arktikus levegő beáramlása miatt rendszeresek a fagyok tavasszal és nyár elején. A csapadék éves összmenyisége kb. 600 mm, de különösen sok csapadék hull június-szeptember folyamán.

A tveri, jaroszlavli, kozsztromai és részben az ivanovói területeken húzódik az ún. Volgai-kozsztromai morénasíkság, amelyet mérsékelt kontinentális éghajlat jellemez, az évszakok pontosan elkülönülnek. Az itteni klíma uralkodó tényezője a mérsékelt szélességi kontinentális légtömeg és az arktikus levegő behatolása. Az év napjainak túlnyomó részében az időjárást az északnyugati és dél-nyugati szelekkel ide érkező ciklonok határozzák meg. A nyár mérsékelt meleg ($+18^{\circ}\text{C}$, $+20^{\circ}\text{C}$), a tél meglehetősen hideg (-30°C , -20°C). A tavaszi arktikus szelek havat, esőt, sőt fagyokat hoznak, nem beszélve a talajmenti fagyokról. A csapadékmenyiség maximuma a nyári hónapokra esik (éves összmenyiség 550–750 mm). A nyugati körzetekben a csapadék több, mint a keletiekben.

A Volga-Vetluga- és a Moksa-síkságot ugyancsak mérsékelt kontinentális éghajlat és az atlanti hatás jellemzi. A Vjatka-Káma dél-tajgai fennsík mérsékelt kontinentális éghajlata ugyancsak az atlanti légtömegek betörésének hatása alatt áll, amelyek télen havat és felme-

legedést hoznak, nyáron pedig esőt és hűvöset. Az arktikus levegőbetörések mindig hideggel járnak: télen erős fagyok, langyos időben talajmenti fagyok fordulnak elő. A dél-keleti szél télen ugyancsak fagyokat idéz elő, nyáron meleget és szárazságot. A hó félévig vagy még tovább marad meg.

A Moszkva-környéktől délre elterülő Mescserszki homokos sízikes síkság mérsékelt kontinentális éghajlatú, a csapadék mennyisége viszonylag kevés. A nyár forró, a tél hideg és hosszú. Nemcsak nyugati, hanem dél-nyugati ciklonok is érkeznek ide. A rendkívül kiterjedt Közép-ország-fennsíkon viszont mérsékelt hideg a tél és mérsékelt meleg a nyár, bár kelet és dél-kelet felé haladva a klíma kontinentális jellege erősödik. A téli időszakban jelentős az atlanti hatás. Igaz, az izotermák itt már nem meridionálisak, hanem észak-nyugat felől dél-kelet felé húzódnak. A januári középhőmérséklet $9\text{--}12^\circ\text{C}$ között ingadozik. A nyugati és dél-nyugati mellett az év hideg periódusát arktikus levegőbetörések kísérik, ami olykor erős fagyokat idéz elő (a hőmérséklet maximum -35°C , -40°C). A nyár lehet forró és száraz, előfordulnak rövid záporok, vagy különösen a nyár második fele, a ciklonok miatt esős és felhős lehet. A júliusi átlaghőmérséklet észak-nyugaton $+19^\circ\text{C}$, dél-keleten a hőség valamivel növekszik. Az éves csapadékmennyiség eléri az $500\text{--}550\text{ mm}$ -t, dél-keleten azonban kevesebb.

Az európai Oroszország délebbre és dél-keletebbre eső régióiban a kontinentális éghajlat erősödik. Az Oka-Don-síkság és a Volga-menti-hátság határain belül erősen fokozódik a kontinentális légtömegek szerepe, miközben lényegesen enyhébb az atlanti hatás. A konti-

nentális légtömeg átalakulásai döntően befolyásolják a hőmérsékletet: télen csökkentik, nyáron növelik. [...]

A háromnyomásos földművelés elveiről szólva G. Je. Kocsin e módszer alaposságára, különösen az ugar jelentőségére helyezi a hangsúlyt XV–XVII. századi oklevelekre hivatkozva, amelyek az ugarterületek többszöri (3–4-szeri) megművelésének gyakorlatát rögzítik. A XIII–XV. századi vas leletek alapján G. Je. Kocsin joggal feltételezheti, hogy már korán alkalmazták a páros területek talajjavítási gyakorlatát (trágya, komposzt). Kocsin nem lát releváns különbséget a „forgatni” „szántani” (орать, пахать) terminusok között, ezért azt feltételezi, hogy ezek együttes használata («орали, пахали и сеяли») csupán a föld megművelésének változatoságára és alaposságára utal. Mi több, szerinte a XIV–XV. századi eszközökkel fel lehetett olyan mélyen szántani a földet, hogy a barázdák nyoma a szántókon évtizedeken és évszázadokon át megőrződhetett.

A jelek szerint tehát Kocsin úgy véli: a háromnyomásos földművelés a XV. században már klasszikus zárt rendszerré vált, és kellően biztosította a talaj termékenységének hatékonyabbá tételét és állandó helyreállítását. E következtetés arra alapozható, hogy a kutató a földművelés archaikusabb mint a gabonatermeléssel párhuzamosan létező eljárásait segédeszközként értelmezi. „Északkeleti és Északnyugati Ruszban – írja a tudós – a tapasztalat és a megfigyelés csak egyetlen megbízható utat diktált a föld termékenységének helyreállításához, a trágyázást”. „Az ugartartásos gazdálkodás a nem feketeföldi erdős oldalon csak a trágyázással együtt nyert teret, vert gyökeret és győzte le végleg az irtásterületeket”. A. D. Gorszkij ugyancsak hajlik arra,

hogy a XV. századi irtásterületet úgy értékelje, mint „a terület szántáshoz való felszabadításának eszköze, nem pedig specifikus földművelési rendszer, azaz mint ami a hármas vetésforgóval járó szántóföldi művelés céljainak van alárendelve”.

Számos kutató kétségbe vonta, hogy a régi Ruszban létezett az „irtásterület” rendszere, és csupán másodlagos szerepet tulajdonítottak az erdőirtás más fajtáinak, miközben úgy vélték: ezen szántóföldi műveletekre végsősoron egyetlen sors vár, nevezetesen az, hogy betagozódjanak a szántóföldi művelés rendszerébe, fokozatosan növelve a falvak és községek stb. mellett lévő szántóterületek nagyságát. G. Je. Kocsin szerint az „erdei parlagrendszer” mint földművelési mód gondolatát kidolgozó P. Ny. Tretyjakov későbbi időszakra vonatkozó munkákból indult ki, például Ny. A. Rozskov XVI. századi leltárkönyveken alapuló kutatásaiból. Kocsin tévesnek ítélte Rozskov álláspontját, aki szerinte „a vetésforgón alapuló földművelési rendszer meglétének bizonyítékként kezelte a válság miatt elhagyott szántóföldeket”. Úgy véljük, hogy az ilyen jellegű gondolatmenetek fő alapja nem csak a leltárkönyvek vetetésével kapcsolatos probléma kidolgozatlansága, hanem az is, hogy túlságosan direkten értelmezik a novgorodi leltárkönyvek adatait, amelyek látszólag nagy mennyiségű és meggyőző anyagot szolgáltatnak arról, hogy a föld termékenységének csökkenését kompenzáló eszközként működött a trágyázással együtt alkalmazott háromnyomásos földművelés átfogó, zárt klasszikus rendszere.

Valójában azonban a XV. század végi novgorodi leltárkönyvek úgy a szakirodalomban nem ilyen egysze-

rű. Az „obzsa” mint a novgorodi leltárkönyvek adó-kivetési egysége az utóbbi évtizedekben G. V. Abramovics kutatásaiban jelenik meg legmélyebben kidolgozott formában, aki az obzsát mint olyan általános egységet rekonstruálja, amely az egy lóval rendelkező paraszt potenciális és reális termelési lehetőségeit egyaránt szimbolizálja. Abramovics a XV. század második felében és végén alkalmazott obzsa rekonstruálásakor nemcsak a szántóföldet foglalta bele, hanem a mezsgyék kaszálóit, az udvarház kertjét és veteményesét is. Feltételezése szerint a működő szántó az általa meghatározott 9 gyeszjatinás obzsán belül csupán kb. 5 gyeszjatinát foglalt el három vetésterületen.

E kutatások sorát lehetne folytatni, egyebek között az *Észak-Nyugat Oroszország agrártörténete* első kötetében közölt táblázatok anyagainak elemzésével. Ezek olyan összesített adatok, amelyek alapján feltárható, miként zajlott a – novgorodi földeken bőséggel megtalálható – egytelkes falvak parasztságának vagyoni differenciálódása. Ezek a falvak így teljes egészében reprezentálják azokat a folyamatokat, amelyek az észak-nyugati orosz parasztság fejlődésének egészét jellemzik.

A vetésterületek nagysága szerint csoportosított telkek adatait tartalmazó táblázatok egyszerű átalakításával váratlan és érdekes törvényszerűséget tárhattunk fel.

Lényege az, hogy a kis szántóterülettel rendelkező telkek csoportjaiban egy obzsára mint adókvetési egységre viszonylag kisebb mennyiségű szántó esik, míg a lényegesen nagyobb szántóterülettel (7–12 korobja³)

³ Korobja: régi orosz területmérték, 1 korobja=1 gyeszjatyina=1,0925 ha

rendelkező telkek csoportjaiban egy obzsára viszonylag nagy mennyiségű korobja jut. Azt feltételezni, hogy a nagy vetésterülettel rendelkező parasztokat jóval enyhébben adóztatták meg, mint a kis vetésterülettel bírókat, túlságosan is csábító lenne. A következők miatt. Ha számításainkat kiterjesztjük a kaszálók megosztásának statisztikájára, akkor végeredményben ugyanazt kapjuk, bár a szituáció kevésbé szemléletes (l. az 1.1 táblázatot). Más szóval ott, ahol egy obzsára korobjában számolva nagyobb szántóterületek esnek, az egy obzsára jutó szénamennyiség csökken. Ebből levonhatjuk azt az eléggé megbízható következtetést, hogy a birtokleírás novgorodi rendszerében a föld „feljavításának” archaikus módszerével van dolgunk. A kevésbé termékeny területeken az obzsába beleszámolták a szántóföld viszonylag nagy hányadait és fordítva. Következésképp, egy és ugyanazon adóösszeget a termékenyebb területek esetén kisebb szántóföldről szedték be, rosszabb szántóföldeken pedig viszonylag nagyobb területű szántóbirtokról. Azaz, az adókivetés és a föld „javításának” mechanizmusa egybeesik az adóztatás azon elveivel, amelyeket szemléletesen mutat a Bezseck terület 1551-es birtokkönyve. A XVI. század hatvanas éveiben ugyanezen körzetben az obzsába belefoglaltak 8 és 10 korobjás rossz földet is. Ebből a szövegből nemcsak magának a „talajjavításnak” az obzsa homályos fogalma mögé rejtett elve látható egyértelműen, hanem a paraszti gazdaság teljesítőképességének sokoldalú számbavétele is (a kaszáló minősége, erdő, víz megléte). Az adott összefüggésben azonban másvalami lesz a legfontosabb. A talajjavítás szintjének növekedése szinkronban halad az egy paraszti

telekre (családfőre, férfitagra) jutó vetésterület növelésével. Ez pedig azt jelenti, hogy a szántóföld ott a nagyobb, ahogy a föld kevésbé termékeny. Ezen kívül azt is számításba kell venni, hogy a talajjavítás elve a jó és rossz földeken elvethető vetőmag mennyiségén alapult. Természetesen, a termékeny területeken az elvetett mag hagyományosan kevesebb volt, a rossz földeken több. A különbség másfél-kétszeres volt. Következésképpen, rendkívül kockázatos tehetős paraszti csoportokról beszélni, ha nagyobb vetésterülettel, nagy gabonatermással rendelkeztek, és csak ennek alapján gyártani a hipotéziseket a parasztság rétegződésének perspektíváiról stb. Ezek a gazdaságok nyilván azért szántottak fel nagyobb területeket, mert jóval kisebb terméshez jutottak, mint azok, amelyeknek kis mennyiségű magot kellett elvetniük. Azaz, a termőképesség fő tényezője a talaj természetes adottsága volt, a trágyázás pedig még jelentéktelen szerepet játszott. Emellett könnyen belátható, hogy a rossz földeken nagy területeket megművelő paraszt akkoriban ezt nem alaposan végezte (másképp egy 8–10 korobjás területet egy lóval nem lehetne megművelni).

A megművelendő szántóföld nagyságának különbségeit tehát nem annyira az adott porta gazdasági teljesítőképesége alapozta meg, hanem inkább a föld minősége. Egyébként épp a novgorodi földeken van nagy eltérés a talaj minősége szempontjából. Következésképp, az ilyen gazdaság működtetésekor elkerülhetetlen volt az, hogy a felszántott földet később paragon hagyták, amit később kezdtek rögzíteni a XVI. századi birtokkönyvekben.

1.1 Táblázat

Novgorodi járás

Korobjánként számított portacsoportok	Porták száma	Egy obzsára eső termés (копеш)	Egy obzsára eső korobja
1–2,5	69	45,8	3,6
3–3,5	49	28,8	4,3
4–4,5	146	28,9	4,0
5–6,5	180	30,0	4,7
7–8	90	26,2	4,3
9–10	43	29,3	4,5
11–12	10	18,9	4,6
15–16	9	33,7	4,6
20	2	16,0	8,0

Onyega-menti pogosztok

Portacsoportok	Szám	Egy obzsára eső termés (копеш)	Egy obzsára eső korobja
0,5 alatt	231	17,7	1,5
0,5–0,85	551	19,6	1,54
1–1,75	386	19,1	1,6
2,–2,75	95	14,4	2,1
3–3,5	19	6,9	1,75
4–4,5	3	9,3	2,2
6	1	6,7	2,0

Selonszkaja pjatyina

Portacsoportok	Szám	Egy obzsára eső termés (кoneн)	Egy obzsára eső korobja
1–1,25	133	50,5	3,6
3–3,5	118	34,1	4,0
4–6,5	656	39,2	4,2
7–10	269	35,5	4,2
11–20	39	33,2	4,8

Azt látjuk tehát, hogy a XIV–XV. századi földműveléssel foglalkozó historiográfiában rendkívül plasztikusan kirajzolódik, miként próbálják növelni a klasszikus háromnyomásos gazdálkodás kialakulásának ütemét. A valóság ennél, valószínűleg, bonyolultabb volt. Mind ebben, mind a későbbi, XVI. századi időszakban már megvolt a háromnyomásos gazdálkodás, de mint a XVIII. századi források mutatják, nemcsak hogy együtt élt a kétnyomásos gazdálkodással és a parlaggal, hanem – mint a XVIII. századi források mutatják, összekapcsolódott ezekkel az archaikus rendszerekkel, olyan kombinált földművelési szisztémákat alkotva, amelyek alkalmazták a hármas vetésforgót, miközben periodikusan parlagon hagyják és megújítják a szántóföldi területeket.

Míg a XVII. század eleji orosz államban számos társadalmi és politikai tényező folytán rendkívül mély gazdasági válság robbant ki és a tönkrement országot üres porták, műveletlen földek és „szántó, parlag és elbozótosodott erdő” hatalmas területei borították, addig a XVIII. században, amikor Oroszország fejlődése viszonylag kedvező volt, bár a fekete földön kívüli terü-

leteken alig boldogultak, a parlag és a „gondozott erdő” céljára használt területek, mint kiderül, nem tűntek el.

Igaz, ez csupán a közelmúltban vált egészen nyilvánvalóvá. V. I. Szemevszkij óta a *Gazdasági megjegyzések az általános határkijelöléshez* (Экономические примечания к Генеральному межеванию) című dokumentumot tartják a XVIII. század második felében mezőgazdasági művelés alá vett területek összegző jellemzését adó legfőbb forrásnak, és e forrás adataiból ítélve, ebben az időszakban a parlag és az ugar (*zalezs*) már-már eltűnnek a földművelésből. A *Gazdasági megjegyzések*, miközben részletesen rögzítik a mezőgazdasági területek méretét és fajtáit minden falura és településcsoportra nézve, elkülönítik a szántóföldet, a kaszálót, az erdőt, a nehezen megközelíthető területet és a településre szolgáló területet. A mezőgazdasági területek ilyen jellegű „felszíni képet figyelembe vevő gazdálkodási” klasszifikációja, minden bizonnyal a nyugati gazdaságföldrajzi ismeretek szintjét célozta meg. E klasszifikáció alapjait azonban részletesen nem ismerjük. Pontosabban, nem tudjuk, mennyire vették figyelembe ennek során a terület gazdasági rendeltetését, vagy épp ellenkezőleg, a terület külső, felszíni képe volt fontos számukra (hiszen az olyan fogalmak mint a parlag vagy az ugar és a gondozott erdő, a kivágásra szánt erdő stb. nem olyan fogalmak, amelyek a felszíni képet jelzik, hanem gazdálkodási jellegűek.)

A *Gazdasági megjegyzések* hatalmas anyagát tehát abból a szempontból kell elemezni, mennyire felelt meg a kor Oroszországának mezőgazdaságában használatos földművelési rendszerek annak a klasszifikációnak, amelyet ez a forrás követ.

Ezt a munkát már részben elvégezték, még hozzá rendkívül váratlan eredménnyel. Kiemelték például a *Gazdasági megjegyzések* az európai Oroszország középső vidékére vonatkozó csoportját, amelyekben a termőterületre való felosztás megőrizte a terület rendeltetésének tradicionális gazdálkodási elvét. Ilyen a Ruzai, a Volokolamszki, a Mozsajszki, a Klini, a Zvenyigorodi és még számos más, Moszkvai kormányzóságbeli járás, valamint számos, Szmolenszki kormányzóságbeli járás leírása. Ráadásul ezek a leírások kísérleti jellegűek voltak, épp ezért megmaradtak bennük a parlagra és a gondozott erdőre vonatkozó adatok.

Nézzünk néhány példát. A Gzsatszki járás Novolesinszki voloszty területén 87 településre 21 707 gyeszjatyina szántóföld és 11 549 gyeszjatyina parlag jutott (a szántóterület 50 százaléka), Szavin község 107 települést számláló környékén pedig 71 216 gyeszjatyina szántóföld volt, parlag pedig 21 827 gyesz. (valamivel kevesebb, mint az összes szántóterület 30 százaléka). A három falut magába foglaló Iljacsinben 1787 gyeszjatyina szántóra 672 gyeszjatyina parlag jutott.

Meg kell jegyezni, hogy a földmérők nem mechanikusan számították át a parlagot vagy a gondozott erdőt erdőre, hanem figyelembe vették a termőterület tényleges állapotát. Így, a Gzsatszki járás Gluhov területén a *Megjegyzések* szerint 1781-ben 40 gyesz. „szénakaszálásra használt parlag” volt, a letisztított példányban azonban már ez 40 gyesz. szénakaszálóként jelenik meg. A 25 falut magába foglaló Drovnyino településen 6 762 „szénakaszálásra használt parlag” volt, ami később ugyancsak egyszerű kaszálóként szerepelt. A Moszkvai kormányzóság Mozsajszki járásában Oparin település

környezetében az előzetes leírásban 135 gyesz. 2107 százszeny „gondozott erdőt” tüntettek fel, amit a földmérők a tisztázatban már kaszálóként jelöltek stb. Hasonló tényeket lehet idézni a Moszkvai kormányzóság Ruzai járásából. Trohovo településen 81 gyesz. 1115 százszeny szántóföld, 3 gyesz. 1952 százszeny gondozott erdő, 2,5 gyesz. 1952 százszeny kaszáló, 6 gyesz. 1115 százszeny nehezen megközelíthető terület (az 1773-as tisztázatban gondozott erdő helyett kivágásra szánt erdő szerepel). Pokrovszkban 676 gyesz. 198 százszeny szántó, 250 gyesz. 122 százszeny építőanyagának való erdő, 124 gyesz. 2200 százszeny kivágásra szánt erdő, 95 gyesz. 791 százszeny szántóföld, 112 gyesz. 1680 százszeny kaszáló és 93 gyesz. 936 százszeny nehezen megközelíthető terület volt (a tisztázatban minden erdőfajtát egyesítettek a „kivágásra való erdő” kategóriában – 470 gyesz. 713 százszeny). Djakonovo településen 50 gyesz. 550 százszeny szántó, 31 gyesz. 173 százszeny kivágásra való erdő, 17 gyesz. 465 százszeny gondozott erdő, 60 gyesz. 1200 százszeny kaszáló, 10 gyesz. 1011 százszeny nehezen megközelíthető terület volt (a tisztázatban 48 gyesz. 638 százszeny kivágásra szánt erdő). Végezetül, Brinkovo településen 962 gyesz. 1200 százszeny szántó, építési anyagnak való erdőből 90 gyesz., kivágásra szánt erdőből 208 gyesz. 234 százszeny, gondozott erdőből 268 gyesz. 1200 százszeny, kaszálóból 154 gyesz. 1680 százszeny, termelésre nem alkalmas területből pedig 32 gyesz. 126 százszeny (a tisztázatból kiderül, hogy mindent újramértek: a szántó 1207 gyesz. 1740 százszeny lett, a kivágásra szánt erdő 495 gyesz. 1290 százszeny, a kaszáló 196 gyesz. 658 százszeny, a nehezen megközelíthető terület pedig 133 gyesz. 1907 százszeny). [...]

Mellékletek

1. sz. táblázat: A Szovjetunió lakossága

	Lakosságszám (millió fő)				A lakosságszám átlagos évi növekedése (%)		
	1959	1970	1979	1989	1959–69	1970–78	1979–89
Teljes lakosság	208,8	241,7	262,4	286,7	1,3	0,9	0,9
Városi lakosság	100,0	136,0	163,6	188,8	2,8	2,1	1,4
Falusi lakosság	108,8	105,7	98,8	97,9	-0,3	-0,7	-0,1

2. sz. táblázat: A SZU tagköztársaságainak lakossága (ezer fő)

	1979	1989	Az 1979-es adatok aránya az 1989. éviékhöz képest (%)	A városi lakosság aránya a teljes lakossághoz képest (%)	
				1979	1989
Szovjetunió	262 085	286 717	109	62	66
Oroszországi SZSZK	137 410	147 386	107	69	74
Ukrán SZSZK	49 609	51 704	104	61	67
Belorusz SZSZK	9 533	10 200	107	55	65

	1979	1989	Az 1979-es adatok aránya az 1989. évekhez képest (%)	A városi lakosság aránya a teljes lakossághoz képest (%)	
				1979	1989
Üzbég SZSZK	15 389	19 906	129	41	41
Kazah SZSZK	14 684	16 538	113	54	57
Grúz SZSZK	4 993	5 449	109	52	56
Azerbajdzsáni SZSZK	6 027	7 029	117	53	54
Litván SZSZK	3 392	3 690	109	61	68
Moldáv SZSZK	3 950	4 341	110	39	47
Lett SZSZK	2 503	2 681	106	68	71
Kirgiz SZSZK	3 523	4 291	122	39	38
Tádzsik SZSZK	3 806	5 112	134	35	33
Örmény SZSZK	3 037	3 283	108	66	68
Türkmén SZSZK	2 765	3 534	128	48	45
Észt SZSZK	1 465	1 573	107	70	72

3. sz. táblázat:

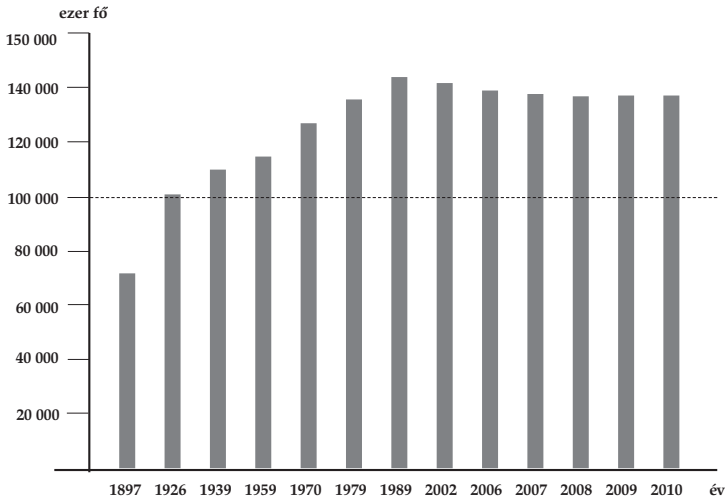
A Szovjetunió lakosságának nemzetiség szerinti összetétele

Nemzetiség	1979	1989
orosz	137 397 089	145 155 489
ukrán	42 347 387	44 186 006
üzbég	12 455 978	16 697 825
belorusz	9 462 715	10 036 251
kazah	6 556 442	8 135 818
azerbajdzsán	5 477 330	6 770 403
tatár	6 185 196	6 648 760
örmény	4 151 241	4 623 232
tádzsik	2 897 697	4 215 372
grúz	3 570 504	3 981 045
moldáv	2 968 224	3 352 352
litván	2 850 905	3 067 390
türkmén	2 027 913	2 728 965
kirgiz	1 906 271	2 528 946
német	1 936 214	2 038 603
csuvas	1 751 366	1 842 346
lett	1 439 037	1 458 986
baskír	1 371 452	1 449 157
zsidó	1 807 876	1 449 063
mordvin	1 191 765	1 153 987
lengyel	1 150 991	1 126 334
észt	1 019 851	1 026 649
csecsen	755 782	956 879
udmurt	713 696	746 793
mari	621 961	670 868
avar	482 844	600 989
oszét	541 893	597 998
lezgin	382 611	466 006
koreai	388 926	438 650
karakalpak	303 324	423 520
burját	352 646	421 380
kabard	321 719	390 814
jakut	328 018	381 922

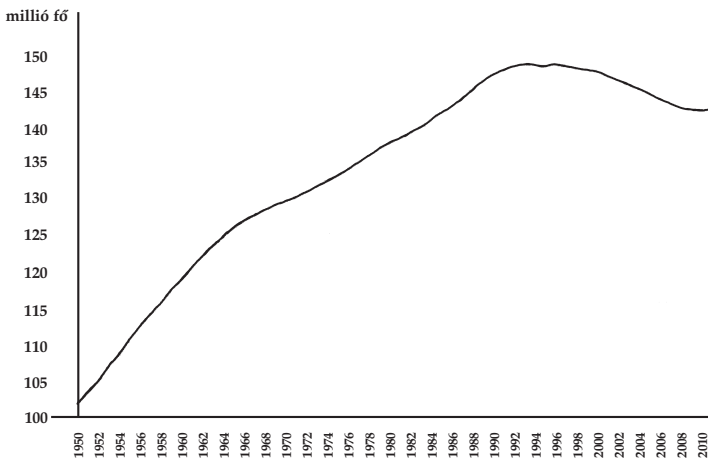
bolgár	361 082	372 941
dargin	287 282	365 038
görög	343 809	358 068
komi	326 700	344 519
kumik	228 418	281 933
krími tatár	132 272	271 715
ujgur	210 612	262 643
cigány	209 159	262 015
ingus	186 198	237 438
török	92 689	207 512
tuvi	166 082	206 629
gagauz	173 179	197 768
kalmük	146 631	173 821
magyar	170 553	171 420
karacsáj	131 074	155 936
kurd	115 858	152 717
zürjén	150 768	152 060
román	128 792	146 071
karél	138 429	130 929
adige	108 711	124 826
lakt	100 148	118 074
abház	90 915	105 308
balkár	66 334	85 126
hakasz	70 776	80 328
nogáj	59 546	75 181
altáj	60 015	70 777
dungán	51 694	69 323
finn	77 079	67 359
cserkesz	46 470	52 363
perzsa	31 313	40 176
nyenyec	29 894	34 665
tat	22 441	30 669
hanti	20 934	22 521
rutul	15 032	20 388
cseh	17 182	16 102
csukcs	14 000	15 184
vepsz	8 094	12 501

nanáj	10 516	12 023
kínai	12 021	11 355
korják	7 879	9 242
szlovák	9 409	9 060
manysi	7 563	8 474
udin	6 863	7 971
arab	6 813	7 747
dolgán	5 053	6 945
afgán	3 983	6 695
albán	4 336	3 988
szölkup	3 565	3 612
vietnami	2 785	3 396
ulcs	2 552	3 233
spanyol	3 039	3 172
mongol	3 228	
kubai	2 593	2 811
szerb	1 737	2 685
karáj	3 341	2 602
számi	1 888	1 890
indiai-pakisztáni	537	1 728
eszkimó	1 510	1 719
csuvas		1 511
krími	3 000	1 448
olasz	963	1 337
nganasz	867	1 278
jukagir	835	1 142
holland	712	794
horvát	249	780
tofalár	763	731
aleut	546	702
francia	796	701
japán	752	683
osztrák	554	504
angol	239	348
amerikai	120	277
egyéb	266 018	359 085
összesen	262 084 654	285 742 511

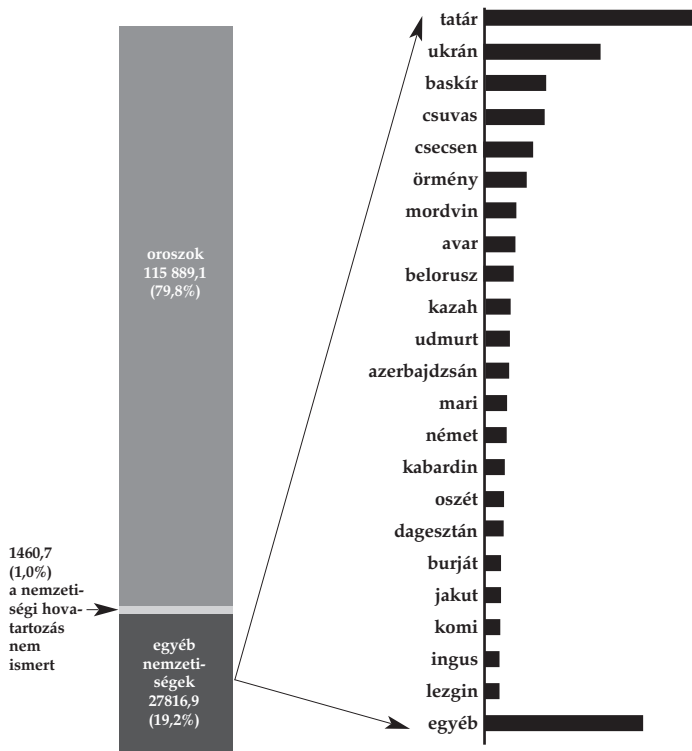
1. sz. ábra: Oroszország népességének alakulása az 1897–2010. közötti időszakban

2. sz. ábra: Oroszország népességének alakulása az 1950–2010. közötti időszakban

3. sz. ábra: Az Orosz Föderáció népességének összetétele 2002-ben

Térkép: A Balti-Fehér-tengeri csatona

4. sz. táblázat: Az ezer főre jutó személygépkocsik számának változása az Orosz Föderációban 2002–2008 (részletes adatok csak a Központi Adminisztratív Körzet vonatkozásában állnak rendelkezésre)

	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008
Orosz Föderáció	145.8	153.2	159.3	169	177.8	195.4	213.5
Központi adm. k.	162.7	168.2	175.1	188.8	199.4	215.4	236.5
Belgorodi terület	157.3	145.3	152.7	160.4	169.6	184.6	203.2
Brjanszki terület	66.9	70.8	77.2	82.2	89.3	98.8	115
Vlagyimiri terület	118	124	129.7	138.8	147	165.3	184.2
Voronyezsi terület	175.8	175.9	183.7	185.1	185.5	205.4	224.7
Ivanovói terület	92.9	101.6	106.4	117.1	124.7	140.2	151.3
Kalugai terület	126.7	136.2	145.4	162.7	176.5	189.1	215.8
Kosztromai terület	114.7	117.5	123.7	134.1	149.1	164.4	192.1
Kurszki terület	121.9	126.5	133	140.7	150.1	165.7	183
Lipecki terület	142.6	153.6	162.8	172.9	189.1	202.5	224.6
Moszkvai terület	196.4	200.5	206.9	232.3	241	261.1	284
Rjazanyi terület	133.1	141.6	150.6	160	176.5	193.4	254.3
Szmolenszki terület	112.6	116.7	119	174.5	183.8	203.3	228.6
Tambovi terület	145	148.5	151.5	153.7	159.7	174.5	193.2
Tveri terület	135.8	137.9	145.3	158	168.9	183.1	195.6
Tulai terület	127.9	138.9	148.6	171.9	175.7	195.1	226.7
Jaroslavlai terület	103.7	107.7	119	130.1	140.4	149.7	172
Moszkva város	210.4	218.9	224.2	232.8	246.5	261.4	278.7

Megjelent:

IRINA GLEBOVA
Oroszország ma – kultúra, mentalitás, média

TATJANA BITKOVA
Oroszország külpolitikája

DMITRIJ JEFREMKO
Állam és társadalom Oroszországban

NYINA FILIPPOVA – SZERGEJ AKOPOV
Az orosz világ a 20. században

ALEKSZANDR KAMENSKIJ
Az orosz térség

Előkészületben:

FILIPPOV SZERGEJ
Az „orosz eszme” alakváltozásai

IGOR KONDAKOV
Az orosz kultúra nagy korszakai

IGOR KONDAKOV
A klasszikus orosz kultúra

*Készült a Russzkij Mir Alapítvány
támogatásával*

ФОНД РУССКИЙ МИР

*A borítón Györki Tamás
Ruszsztika mesterszakos hallgató fotója látható*

ISSN 2063-7179

ISBN 978-963-7730-81-8

Felelős kiadó: a Magyar Ruszisztikai Egyesület elnöke
és az ELTE BTK Ruszisztikai Kutatási és Módszertani Központ
vezetője

<http://russtudies.hu>

A fordítást az eredetivel egybevetette: Bótor Tímea

Tervezés, tördelés: Typo D'Apo Bt.

Nyomdai kivitelezés:
Komáromi Nyomda és Kiadói Kft.
Felelős vezető:
Kovács Jánosné ügyvezető igazgató